

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА

Економічний факультет
Кафедра економічної теорії та економічних методів управління

Допускається до захисту
В.о. завідувача кафедри
д.е.н., проф., акад. НАН України
Андрій ГРИЦЕНКО

**СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА
ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ДОХОДИ**

Кваліфікаційна робота магістра

Виконала: студентка 2-го курсу, групи ЕЕ-61
Спеціальність: 051 «Економіка»
ОПП «Економіка та економічна політика»

Анастасія НЕПОЧАТОВА

Науковий керівник:
доктор економічних наук, професор

Олег ЯРЕМЕНКО

Рецензент:
кандидат економічних наук,
доцент

Ігор ОСТРОВСЬКИЙ

Харків 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРУКТУРИ ТА СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ.....	9
1.1. Структурні зрушення з позиції системного аналізу	9
1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження структурних змін в економіці.....	17
РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ, ЇХ ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ	27
2.1. Технологічні та інституційні зміни як передумова структурних зрушень.....	27
2.2. Структурні зрушення та новий характер розподілу доходів та ресурсів.....	35
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ: ЗАЙНЯТІСТЬ ТА ДОХОДИ	44
3.1. Структурна трансформація ринку праці в умовах «нової економіки».....	44
3.2. Секторні структурні зрушення в Україні та ринок праці.....	52
3.3. Оцінка впливу війни на структурні трансформації національної економіки.....	59
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Економічний розвиток за своїм характером є нелінійним, його динаміка завжди визначається і супроводжується змінами внутрішньої організації економічної системи. Зміна її структурних пропорцій з одного боку виступає як порушення рівноваги самої системи, з іншого - визначає подальші напрями та успішність її еволюції. Структура економіки має велике значення для забезпечення збалансованого розвитку національного виробництва, його сталості та стабільності, можливостей задоволення потреб суспільства в коротко- та довготерміновому періодах. Тому співвідношення оптимальності економічної структури та її ефективності виступає основною ознакою рівня розвитку економічної системи і належить до найважливіших проблем сучасних держав. Структурні зрушення та процеси трансформації економічної діяльності, які спостерігаються та все більше посилюються протягом останніх десятиліть, поступово призводять до докорінної перебудови господарського механізму багатьох країн, та знаходить своє відображення в поняттях «четвертої промислової революції», «нової економіки», постіндустріального етапу або сервісної економіки. Основою подібних трансформацій стають технологічні зміни, що перетворюють звичний індустріальний ландшафт у інший вимір, в якому визначальну роль відіграють знання та інформація, інформаційні і комунікаційні технології, сфера послуг. Дотепер помітними є лише зародки нової економіки, але вже можна передбачувати, що вона поставить бізнес сектор, найманих робітників, державну економічну політику перед цілком новими вимогами. Тому важливого значення набувають теоретичні та емпіричні дослідження, що стосуються як розуміння загального змісту структурних змін, так і їх відповідності процесам внутрішньої трансформації економіки України.

Основна мета дослідження полягає в комплексному дослідженні структурних зрушень, якими супроводжується трансформація економічних систем за сучасних умов під впливом технологічних та інституційних змін та

формування нової якості господарського механізму, означення їх головних характеристик, причин та наслідків.

Відповідно до головної мети було поставлено такі завдання:

- концептуалізація базових понять та категорій, пов'язаних з структурними зрушеннями і змінами в економіці з точки зору системного аналізу та системної адаптації;
- означення основних методологічних підходів та концепцій дослідження структурних змін в економічній науці;
- характеристика причин та передумов структурних змін, що виникають на різних етапах розвитку та функціонування економічної діяльності;
- виявлення особливостей впливу структурних зрушень на характер розподілу доходів та ресурсів на сучасному етапі системного розвитку;
- позначення особливостей трансформації соціально-економічних відносин, зокрема ринку праці та процесів формування доходів внаслідок зміни економічної структури;
- оцінка зміни секторних пропорцій та динаміки зайнятості і доходів внаслідок структурних змін в національній економіці.

Об'єктом дослідження є структурні трансформації економічної системи внаслідок накопичення структурних змін, що призводять до нових інтегральних властивостей та якісних модифікацій механізму господарювання.

Предметом дослідження є оцінка показників ефективності секторного розподілу національної економіки у відношенні до світових трендів структурних змін та його впливу на зайнятість та формування доходів.

Методологічною основою дослідження є узагальнення теоретичних та емпіричних розробок щодо економічної структури, пропорційності розвитку окремих секторів економіки, які в різні періоди ставали предметом вивчення науковців. Різні аспекти структурних трансформаційних процесів в економіці освітлювались в класичних працях Ф. Кене, К. Маркса, Р. Гіффена, В. Леонтьєва, Й. Шумпетера, Л. Канторовича, Д. Наймана, П. Сраффи, А. Льюїса,

Р. Стоуна, С. Кузнеця, Ж. Форрестьє, А. Фішера, Дж. Стігліца. На цивілізаційних аспектах структурних змін в рамках міждисциплінарного підходу акцентовано увагу в роботах, Д. Белла, М. Кастельса, М. Маклюєна, У. Ростоу, Е. Тоффлера, С. Хантінгтона. Серед вітчизняних фахівців вагомий внесок у розгляд проблеми структурних зрушень та їхнього впливу на суспільний та національний розвиток внесли праці М. Балджі, А. Гальчинського, В. Геєця, С. Єрохіна, В. Коломойцева, Ю. Павленко, В. Сіденко, М. Скрипниченко, Л. Шинкарук та інші.

Методи дослідження обумовлені метою та завданнями кваліфікаційної роботи та включають загально- і конкретно-наукові. Вихідним в роботі є системний підхід, на основі якого можливим є розкриття змісту поняття «структури» як складової частини та сутнісного елементу економічної системи. Методи наукової абстракції визначають головні поняття, такі як «система», «структура», «сектори економіки». Методи аналізу, порівняння та аналогій дозволяють виділяти окремі структурні компоненти економічних систем для їх оцінки. Методи єдності логічного та історичного – розглядати досліджувані явища в процесі розвитку, зокрема з урахуванням фактору технологічних змін, або технологічних революцій. Методи статистичних розрахунків виступають основою для визначення кількісних та відносних показників у дослідженні структурних елементів, таких як динаміка та тенденції зайнятості за секторами економіки, внесок секторів у додану вартість, прибутковість/збитковість за сферами економічної діяльності, рівень продуктивності праці. Окремі результати дослідження надано у вигляді рисунків, таблиць, діаграм, що є ілюстративним методами представлення матеріалу.

Інформаційною базою, основою теоретичних узагальнень та емпіричних досліджень стали дані Державної служби статистики України, міжнародних аналітичних агенцій, інформація та показники, представлені в друкованих періодичних наукових виданнях та в електронних виданнях Інтернет-мережі.

Апробація результатів кваліфікаційної роботи. Результати дослідження були представлені на Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка, фінанси, облік та управління: нові виклики та стратегії розвитку» (30.11.2024 р.); м. Кропивницький, Центр фінансово-економічних наукових досліджень: <http://www.economics.in.ua>. За темою кваліфікаційної роботи опубліковано тези доповіді: Структурні зміни в національній економіці.

Структура та обсяг роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 76 сторінка (основний текст розміщено на 71 сторінках), містить 9 таблиць та 11 рисунків. Список використаних джерел налічує 56 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРУКТУРИ ТА СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ

1.1. Структурні зрушення з позиції системного аналізу

Економічний розвиток є складним комплексним поняттям, яке, окрім економічного зростання, або кількісної зміни основних макроекономічних параметрів також включає в себе зміни економічної структури, зміни у сфері соціальних відносин, технологічні трансформації. Сам по собі економічний розвиток – це поступовий процес, в ході якого разом із кількісним зростанням структурних елементів системи відбувається формування нових якісних характеристик економіки, а динамічний характер та співвідношення компонентів економічної структури забезпечує якісний вимір цього процесу. Динаміка та зміни в економічній структурі супроводжуються не тільки трансформацією її складових частин, а й самих зав'язків та пропорцій між ними. Подібні зміни зав'язків між елементами всередині об'єкта можна охарактеризувати як структурні зрушення. Поняття «структурних зрушень» найчастіше використовується для пояснення трансформації процесів виробництва, попиту та торгівлі, зайнятості, рівня життя та пропорціональністю розподілу доходів, що відбувається відповідно до певних змін у розвитку економіки. Однак спершу треба означити, що питання застосування системної методології в економічній теорії, пов'язане із змістовним наповненням понять «економічна система» та «економічна структура» до кінця методологічно не вирішене і потребує додаткової уваги.

Під системою (грецьк. *systema* – ціле, складене з частин) як правило розуміється єдність, що складається із взаємозалежних частин, кожна з яких привносить щось конкретне в унікальні характеристики цілого. Поняття «структура» багато в чому тотожне поняттю «система». Ось деякі його трактування. Структура – спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність

істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; - внутрішня будова чого-небудь; сукупність стійких зв'язків об'єкта, які забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей за різних зовнішніх і внутрішніх змін; - множина частин або форм (елементів), які знаходяться у взаємодії та специфічному порядку, необхідному для реалізації певних функцій [34, с. 611]. З точки зору системного підходу структура може розумітися як та сама система, але без унікальних властивостей цілого. Для більш чіткого розуміння слід провести розмежування цих двох понять, а саме – структура, що характеризується внутрішньою унікальністю у відношенні до своїх елементів отримує ознаки системності. Тож, природа будь яких системних процесів завжди екзогенна, оскільки будь-яка система нерозривно пов'язана із зовнішнім середовищем і існувати ізольовано від неї не здатна. Іншими словами, система не може існувати поза середовищем, тоді як середовище без системи може. В іншому випадку виходить, що поза внутрішніми відносинами в системі, що характеризують її як ціле, відмінності між поняттями «система» і «структура» відсутні. Унікальність в цьому випадку має сприйматись як головний критерій системності, і це є саме зовнішня унікальність, що виявляється в навколишньому середовищі поза самим об'єктом і є одним із факторів цього середовища, що діють по відношенню до самого об'єкта.

Таким чином, системність – це порівняльна характеристика структури, що унікально функціонує у зовнішньому середовищі, поняття відносне, не самодостатнє, що виявляється лише по відношенню до об'єктів, що перебувають на якісно нижчому ступені розвитку. Характеризується системність наявністю унікальних характеристик, що визначають ефективність порівняльної організації об'єкта у зовнішньому середовищі. Саме характер взаємовідносин структурованого об'єкта із зовнішнім середовищем і його внутрішня організація дозволяють порівнювати його з аналогічними характеристиками інших структур і роблять його системою. Переважна більшість об'єктів реальності, які не мають системної унікальності,

уявляють собою тільки функціональні структури, тобто будь-яка системність функціональна, але далеко не кожна функціональність системна. Тож, говорячи про функціонування відокремлених об'єктів (структур), необхідно розрізняти два параметри: функціональність – характеристика, яка передбачає наявність ендогенних властивостей, детермінованих внутрішніми параметрами відокремлених структур, що не мають нічого порівняно унікального, та системність – характеристика, що передбачає не детерміновані системою унікальні (екзогенні) характеристики, що є результатом спонтанної перебудови її структури у відповідь на умови зовнішнього середовища. Звідси випливає парадоксальний висновок: систем у традиційному розумінні не існує – існують структури, як характеристики відповідного середовища. Наприклад, інновації, розподіл доходів, грошовий обіг – є функціональними структурами економічного середовища, і тільки якщо вони підвищують ефективність адаптації об'єктів до середовища та викликають певні інституційні чи структурні зрушення у навколишньому середовищі, вони отримують характер системності, а те, наскільки будова об'єкта відповідає завданням, що стоять перед ним, впливатиме на те, наскільки ефективно структурні елементи виконують свої функції.

На роль середовища при визначенні системності звертав увагу німецький філософ Н. Луман, який визначав, що структура, чи їх сукупність отримує певні ознаки системності при виокремленні різниці між об'єктом та середовищем. Інакше кажучи, поза середовища будь-який об'єкт є структурою і не може отримати ознак системності, оскільки всі його якості та властивості визначаються і виявляються лише у навколишньому середовищі. Судити про унікальність структури як системи ми можемо лише на підставі даних про її взаємини із цим середовищем.

Отже, шукати видову унікальність структури як системи необхідно порівняно з об'єктами родового доквілля. Н. Луман писав із цього приводу: під системою розуміються не певні сорти об'єктів, а певне розрізнення, а саме розрізнення системи та навколишнього середовища, де система виступає

формою цього розрізнення і має дві сторони: структуру (внутрішню сторону форми) та навколишнє середовище (зовнішню сторону форми). Лише обидві сторони розрізняють, виробляють форму, утворюючи поняття системи. Навколишнє середовище для цієї форми є настільки ж важливим і необхідним, як і сама система. Все, що описується і спостерігається за допомогою цього розрізнення, відноситься або до системи, або до навколишнього середовища [12]. В цьому контексті самоорганізація системи як один із проявів системного розвитку означає її адаптацію до умов довкілля з максимальною ефективністю використання та перетворення ресурсів. Відмінність систем, їх різноманітність є рівнем самоорганізації, визначити який можна через якісну ефективність організації однорідних структур, що функціонують у порівнянних зовнішніх умовах.

Тут виникає певний дуалізм, а саме: екзогенно рівень самоорганізації передбачає наявність у об'єкта окремих унікальних характеристик, які якісно підвищують його конкурентоспроможність у зовнішньому середовищі, тоді як ендогенний рівень самоорганізації передбачає порівняльну ефективність функціонування об'єкта, що визначається ступенем його внутрішньої структурної впорядкованості.

Самоорганізація та розвиток системи завжди має внутрішній (ендогенний) характер, але відбувається вона як відповідь на екзогенний вплив зовнішнього середовища. Тому вектор системного розвитку завжди спрямований у бік, протилежний впливу зовнішнього середовища, не лише завдяки його ресурсам, а й всупереч його обмежень. Ендогенно в об'єкті можна виділяти скільки завгодно структур, які матимуть власну ієрархію. Однак у всіх таких рівнів буде загальна ознака – наявність унікального критерію, за яким однорідні явища віднесено виключно до цього рівня. Наявність вищого рівня автоматично передбачає наявність нижчих рівнів, що відповідають порівняно меншій ефективності самоорганізації об'єктів. А кожен новий рівень самоорганізації не тільки спирається на попередній, але й існує за рахунок відчужуваних у нього ресурсів.

Означивши таким чином різницю в розумінні понять «структура» та «система», можна позначити роль структурних трансформацій в процесі системного розвитку. Для опису змін економічної системи, що мають структурний характер, застосовується ряд понять, зокрема структурні зрушення, структурна перебудова, структурні зміни чи структурна трансформація. Можна припустити, що ці поняття є взаємозв'язаними, оскільки вони описують структурні перетворення макро-, мезо-, мікрорівня. Як зазначає М. Геєць, взаємозв'язок між структурними змінами та зрушеннями полягає в тому, що останнє може бути результатом першого, хоча не кожна зміна призводить до структурного зрушення: «...можна визначити межі, переступивши які, зміна у структурі економіки переростає у структурне зрушення» [31, с. 50]. Це можна трактувати як перехід кількості в якість – коли в процесі структурних змін відбувається перетворення якісних властивостей структури, то має місце структурне зрушення.

М. Балджі, застосовуючи термін «структурна модернізація», розуміє її як процеси змін в технологічному та соціальному розвитку суспільства у глобальному масштабі, на рівні країни, галузі, підприємства, що супроводжується структурно-технологічними змінами у виробництві, інвестиційній, інноваційній діяльності стосовно нових вимог [2]. О. Клімова розділяє поняття спираючись на критерії часового лагу, означені ще М. Кондратьєвим, де короткострокові тенденції позначені як структурні зрушення, що в інших часових трендах переходять у структурні перетворення та структурну трансформацію [9].

О. Пелех під структурною трансформацією розуміє істотні зміни структури економічної системи, як наслідку нагромадження структурних змін/зрушень, що за час здійснення трансформації призводять до значних якісних модифікацій наявних і появи нових інтегральних властивостей, рис, характеристик економічної системи [19]. У Л. Шинкарук структурні трансформації є «якісним стрибком, якому передують поступові кількісні

нагромадження структурних змін, що переходять у структурні зрушення» [37, с. 13].

В. Сіденко розуміє їх як «зумовлені довготривалими змінами в співвідношенні різних видів економічної діяльності та секторів економіки, які спричиняються, насамперед, технологічними та соціальними інноваціями й не мають реверсного характеру» [27, с. 19]. Всі ці та інші тлумачення мають право на існування, спираються на окремі критерії та уявляють собою певну гру слів. Достатньо погодитись з тим, що структурні зміни/трансформації є певними невідчутними в короткостроковому періоді, тоді як структурні зрушення є більш помітними за масштабом, терміном та охопленням, що призводять до якісних та кількісних структурних змін самої системи. Застосовуючи принципи системного аналізу, по-перше, слід відзначити, що будь які системи за типом можна класифікувати за рівнем стійкості, а саме:

1. рівноважні системи – такий тип системної організації, в яких вплив не контрольованих зовнішніх чинників мінімальний, і внутрішня структури відповідають кінцевій меті системної організації;

2. слабо-нерівноважним системам притаманний неконтрольований вплив чинників зовнішнього середовища, однак існуючі структурні комбінації і їх можливі варіації дозволяють системі утримуватись в певному діапазоні рівноваги;

3. нерівноважні системи знаходяться під впливом чинників зовнішнього середовища і навіть слабкі впливи призводять до спонтанної структурної перебудови чи ліквідації системи.

По-перше, за рівнем компенсаційних можливостей структури протидіяти зовнішньому впливу середовища можна виділити системи відкритого, закритого та замкненого типу.

Будь-яка система є закритою настільки, наскільки її структура відповідає умовам зовнішнього середовища, тому всі життєздатні системи є системами відносно закритими, або системами, граничні рамки яких дозволяють компенсувати дестабілізуючий вплив довкілля: чим система є більш закритою

для зовнішніх впливів, тим більшу стійкість до них вона має. Джерелом закритості при цьому стають внутрішні ресурси, джерелом відкритості – переважно зовнішні. Абсолютно відкритими, як і повністю замкненими системи бути не можуть, інакше це означало або вільний ресурсний обмін із зовнішнім середовищем та відсутність системних меж, або повну внутрішню ресурсозабезпеченість та автономність. Так, як би система була повністю замкнутою, це спричинило би, по-перше, постійне відставання у пристосуванні до змін, викликаних зовнішніми впливами, адже всі свої наявні ресурси система має спрямувати на підтримку граничних умов свого існування замість внутрішньої реструктуризації відповідно зовнішніх викликів.

По-друге, недостатність ресурсів задля забезпечення її функціонування, адже замкненість відсікає можливості залучення додаткових зовнішніх ресурсів і зворотного зв'язку з оточуючим середовищем.

По-третє, постійні втрати ефективності у порівнянні з більш відкритими системами.

По-четверте, кумулятивне накопичення втрат, диспропорцій та дисбалансів, викликане постійним відставанням, при тому що відсутність зворотного зв'язку не дає можливості змінюватись у порівнянні з аналогічними системами. Подібна системно-структурна конкуренція призведе врешті решт до втрати можливостей внутрішньої самоорганізації та переходу до стану більшої відкритості але на більш примітивному структурному рівні. Тоді, відповідно до ступеню розвитку внутрішніх компенсаційних механізмів можна виділити три типи системного розвитку та динаміки.

Функціональний тип розвитку притаманний системам замкнутого типу в умовах нестачі внутрішніх ресурсів або загострення зовнішньої конкуренції. Системний об'єкт і його структурна організація поступово втрачають власну унікальність у порівнянні з конкуруючими системами, тому мета цього типу – збереження системної унікальності та запобігання її повній втраті шляхом переспрямування наявних внутрішніх ресурсів та забезпечення

функціональних переваг. Структурний тип розвитку систем відносно закритого типу побудований на екстенсивних механізмах пристосування ресурсів, отриманих ззовні, оптимізації структур відповідно до зовнішніх викликів при наявності як значної кількості конкурентів, так і прикладів задля оптимізації своєї структурної організації.

Система, набуваючи нових структурних властивостей, таким чином зменшує ентропію за рахунок зростання ефективності своєї внутрішньої організації. Системний тип розвитку супроводжується ще більшою відкритістю системи у вигляді помітного якісного стрибку, в ході якого вона отримує відносно нові унікальні властивості, відсутні у всіх аналогічних за характеристиками систем.

Можливим подібний стрибок стає або за рахунок нових структурних комбінацій системи, накопичених на попередньому етапі, або за рахунок нової комбінації ресурсів, отриманих завдяки відкритості до зовнішнього середовища.

Тоді, відповідно до зовнішніх викликів, будь яка система або має захисну стратегію збереження рівноваги за рахунок використання внутрішньої структурної композиції, або стратегію адаптації до зовнішніх викликів шляхом певних структурних змін/трансформацій, або докорінної зміни структурних композицій через структурні зрушення, що призводять до нової якості системи та її переходу на інший рівень розвитку.

Таблиця 1.1

Структурні зрушення і трансформації

Структурні зміни/трансформації	Структурні зрушення
Мають зворотний характер	Незворотні структурні зміни в межах системи протягом тривалого часу
Наявність органів прийняття рішень, визначення напрямів, змісту трансформації, контроль за наслідками	Проявляються через зміни кількісних пропорцій та якісні зміни властивостей всієї системи або більшості її елементів
Можливість модифікації чи верифікації конкретної стратегії	Впливають на всі структурні елементи системи
Моделі змін: а) заміщення (заміна певних елементів системи) б) трансплантація (запозичення та адаптація зовнішніх елементів); в) рекомбінація наявних елементів	Взаємодія структурних змін породжує системний синергетичний ефект
переважно еволюційний характер структурних змін	Перерозподіл ресурсів, що охоплює основні системні типи структур

Джерело: Розроблено автором

1.2. Теоретико-методологічні засади дослідження структурних змін

З позицій погляду на структурні компоненти економічної системи в сучасній літературі можна означити кілька напрямів та рівнів її дослідження. По-перше, це загальноекономічна структура відтворення як співвідношення загальних параметрів виробництва – доходів, що спрямовуються на споживання та заощадження, на валове накопичення капіталу та його використання у вигляді інвестицій, співвідношення показників експорту та імпорту. В основі організаційної структури, як підпорядкування та залежності певних елементів в процесі управління та регулювання їх діяльності, лежить правовий аспект пов'язаний з виокремленням типів та форм функціонування юридичних суб'єктів, підприємств, компаній, фірм у відповідності до правових норм, передбачених законодавством країни, як то - акціонерні товариства та товариства різних форм відповідальності, індивідуальні підприємства. Галузева структура поділяє господарську систему на певні галузі відповідно до видів та напрямів економічної діяльності, як то паливно-

енергетичний комплекс, аграрно-промисловий комплекс, машинобудування, торгівля, тощо. Регіональна структура спирається на розподіл об'єктів за їх розташуванням або географічною ознакою і багато в чому співвідноситься з галузевим поділом економічної системи. Ринкова структура має об'єктом своєї уваги характерні ринкові риси, до яких віднесено кількість та розміри фірм, діючих на певному ринку, доступність ринкової інформації, ступінь подібності продукції, що виробляється, складність входу на ринок та виходу з нього.

Незважаючи на відносну впорядкованість і стабільність, економічна структура знаходиться в постійній динаміці в розрізі часових рамок, в різні періоди та епохи структура є різною. У воєнні часи в галузевій структурі зростає частка військово-промислового комплексу, скорочується поточне споживання, змінюється регіональне розміщення виробничих комплексів та підприємств, а в ході технологічного прогресу на перші позиції виходять наукомісткі галузі, зростає фінансування освіти, виробництв, пов'язаних з освоєнням та впровадженням нових технологій. В розвинутих країнах, так само, як в країнах, що розвиваються або тих що перебувають у процесі індустріалізації, відбуваються постійні зміни у складі ресурсів і обсягів випуску, які викликані змінами технології та намаганням отримати певні конкурентні переваги. Відповідно до багатоаспектності поняття структури та структурних змін, серед найбільш суттєвих та помітних напрямів дослідження економічної структури можна означити наступні:

1. Емпіричні дослідження пропорційності та зв'язку між секторами економіки (Ф. Кене, Р. Гіффен, В. Леонтьєв, Д. фон Нейман, П. Сраффа, Л. Пазінетті).
2. Проблеми економічного зростання та відповідність змін секторального складу економічної діяльності (Ж. Форрастьє, А. Фішер, К. Кларк, С. Кузнець).
3. Мегатренди економічного зростання та пропорційність секторального складу (У. Ростоу, О. Гершенкрон, А. Льюїс, Д. Белл, Е. Тоффлер).
4. Інші аспекти змін економічної структури (демографічні, розподіл доходів тощо).

Взаємопов'язані процеси структурних змін, які наслідують та супроводжують економічний розвиток уявляють собою структурні зрушення або трансформації, де структурна трансформація — це накопичення фізичного та людського капіталу, а також зміни в структурі попиту, виробництва, зайнятості та торгівлі. «Центральним явищем того, що ми називаємо структурною трансформацією, є широкомасштабні економічні явища, такі як: індустріалізація, трансформація сільського господарства, міграції та урбанізація. Усі ці процеси включають взаємну взаємодію між збільшенням доходу та зміною співвідношення попиту та пропозиції, і на них впливають макроекономічні і галузева політика» [50, 205].

Структурна трансформація викликає певні периферійні наслідки, серед яких виділимо окремо і соціально-економічні процеси. Поряд з таким вузьким тлумаченням структурних змін і структурних трансформації, існують також ширші тлумачення, що враховують також інституційні зміни. Очевидною причиною уваги до структурних змін є те, що вони безпосередньо впливають на процеси економічного зростання та розвитку. Без аналізу структурних змін неможливо пояснити процес зростання, так само як не можна розробити правильну та всебічну теорію економічного розвитку. У центрі цієї проблеми фактично знаходиться гіпотеза про те, що структурні зміни та економічне зростання тісно взаємопов'язані. Економісти здебільшого визнають цей взаємозв'язок і чітко наголошують на необхідності структурних змін як умови економічного зростання.

Виокремлення внутрішніх структурних елементів, дослідження їх взаємозв'язку та впливу на розвиток виникають відразу з формуванням національних економічних систем. Одним з перших цими питаннями опікується Ф. Кене, створивши теорію кругового потоку сукупного доходу, викладену в його *Tableau Économique*, яка уявляє свого роду «еталонну модель» для обговорення актуальності інституційних і поведінкових факторів в аналізі структури економіки (табл.1.2). Таблиця Кене відображає погляд на суспільство, яке складається з соціальних класів, а також на те, що лише у

своєму поєднанні технологічні і соціальні зв'язки визначають стійкість будь-якої моделі соціальної взаємодії. Декомпозиція економічної системи у Кене виражена через виокремлення соціальних класів і технологічних процесів. Основна ідея полягає в тому, що продуктивність локалізована в певному сегменті економіки, і цей сегмент є класом землеробів, або первинним сектором, де створюється «чистий продукт» і який є потенційною силою, яку потрібно розвивати шляхом створення ряду технологічних, економічних та політичних умов. Надлишковий дохід, створюваний в цьому секторі може бути реалізований у менш продуктивних сегментах. Таким чином, якщо джерело процвітання є виявлено, його слід захищати та стимулювати за допомогою відповідної політики.

Таблиця 1.2

Розподіл сукупного доходу за Tableau Économique Ф. Кене

	Фермери	Ремісники	Землевласники
Фермери	2000	2000	1000
Ремісники	1000	---	1000
Рента	2000	---	

Джерело: [49]

У цій структурі, яка представляє «закриту систему», є три соціальні класи: фермери, які виробляють товари в сільськогосподарському секторі, ремісники, які виробляють товари в «виробничому» секторі і чий дохід не має значення для функціонування виробничої системи, землевласники, які не виробляють нічого, однак володіють землею та витрачають їхній дохід (ренту), споживаючи продукт, вироблений фермерами. Орендна плата, в свою чергу, розглядається як результат договірних зобов'язань, розмір якої базується на угоді про надлишок доходу, який фермери можуть гарантовано отримати. Таким чином, рента визначається інституційними, економічними та технологічними факторами. Сума кожного стовпця представляє загальну кількість закупівель у цьому секторі у грошовому еквіваленті, тоді як сума кожного з трьох рядків представляє загальні витрати. Цифри, виділені шрифтом, означають, що пов'язані з сільськогосподарським (тобто

«виробничим») сектором, інші числа належать до ремісників, які за Кене є непродуктивним класом. Певні структурні пропорції та їх роль у подальшому економічному розвитку досліджувались з позицій оцінки накопиченого національного багатства.

Зокрема Р. Гіффен (кінець 19 ст.) бере за основу дані щодо надходжень податку на доходи, капіталізувавши їх для отримання цінності майна за різними відсотками, виходячи з різновиду майна. Так, щоб обчислити капітальну вартість будинків в країні, він помножував на п'ятнадцять суму доходу з них, відображену в податкових деклараціях, а розмір капіталу фермерів - помноження їх щорічного доходу на вісім.

Звичайно, результати розрахунків є не точними, але дають змогу відслідковувати зміни у багатстві країни. За Р. Гіффеном, багатство Англії у 1885 р. було оцінено в 10 037 млн ф. ст., в 1875 р. – 8 548 млн ф. ст., 1865 р. – 6 113 млн ф. ст. На душу населення у 1885 р. - 270 ф. ст. [3]. Головні структурні елементи, з яких складається «народне багатство» у 1885 р. - землі, будинки, капітал фермерів, капітал у цінних паперах, за винятком англійського державного боргу, залізниця, капітал акціонерних компаній, капітал промислових і торговельних підприємств, майно, що не обкладається податком на доходи (домашні предмети побуту та мистецтва), державне та суспільне майно. Інші відомі розрахунки зроблені А. Фовілем у Франції або Ф. Гансеном (Данія), а масштабні дослідження структурних пропорцій почались у США, де в 1880 р. національне багатство становило 43 642 млн дол. і за структурою складалася з ферм, житлових будівель та промислового майна, залізниць з устаткуванням, рухомого майна, житлових будинків, землевпорядних засобів та машин, запасів мануфактурних продуктів, тощо [3].

Розвитком ідеї Кене щодо дослідження структурних пропорцій у виробництві сукупного продукту у XX ст. стали емпіричні дослідження В. Леонтєва, Д. фон Неймана, П. Сраффи, Л. Пазінетті, що концентрувались на виокремленні в економічній системі певних структурних підрозділів виробництва: галузі, підсистеми або вертикально інтегрованих секторів. Це

різні типи агрегації дозволяють проводити структурний аналіз і надавати динамічне представлення структурних змін, внеску окремих секторів у загальне виробництво, споживання та розподіл доходів. Спираючись на загальний принцип поділу економічної структури, заснованому на круговому русі товарних потоків від однієї галузі (підсистеми, сектору) до іншої: кожна галузь постачає товари та послуги іншим галузям і потребує зустрічних потоків товарів і послуг, які виробляються в інших галузях, подібні моделі «вхід-випуск» дозволяють фіксувати циркуляцію товарів і послуг, що відбувається в процесі виробництва і лежать в основі сучасного розрахунку міжгалузевого балансу.

Починаючи з середини ХХ ст. дослідження структурних змін все частіше розгортається в контексті дослідження проблем економічного зростання. Означимо лише кілька таких напрямів. Економічна історія та економіка розвитку відрізняються якраз термінами, що стосуються структурних змін, а також підходом до вивчення самих структурних змін. Економіка розвитку розглядає структурні зміни в широкій перспективі, як економічне явище в більш широкому розумінні, тісно пов'язане із сукупним зростанням. На відміну від цього підходу, економічні історики розглядають структурні зміни рід значно вужчим кутом зору, оскільки намагаються зосередитися на конкретних явищах і часткових змінах економічної структури. Хоча ці часткові зміни є важливими елементами цілої організації, яку ми називаємо економічною структурою, вони аналізуються як ізольовані явища, і таким чином спрощують аналіз структурних змін.

Основним підґрунтям в аналізі економічного зростання є переконання, що промисловий сектор має першочергове значення, а всі інші фактори майже повністю ігноруються. При такому підході увага майже не звертається на структурні зміни як на джерело підвищення продуктивності в окремих секторах. Одним із найбільш значущих історичних підходів до розгляду структурних змін і структурної трансформації є так званий «стадійний підхід», представлений У. Ростоу, який окреслює кілька стадій економічного розвитку,

центральною з яких є «стадія піднесення», що характеризується двома елементами. По-перше, прискореним зростанням нагромадження капіталу (на цій стадії майже вдвічі), по-друге, виокремленням так званого «провідного сектору», трансформація виробничої структури якого «тягне» за собою всі інші сектори економіки (рис.1.1).

Рис. 1.1. Країни та стадії розвитку за У. Ростоу, [26, с. 11].

Подібний підхід пізніше був підданий критиці через очевидні недоліки, хоча ці етапи широко використовуються в сучасному економічному аналізі. Основна критика цього підходу спрямована на те, що в ньому виділено універсальний шлях розвитку з абстрагуванням від ендогенних механізмів переходу між стадіями, а також не означено необхідні передумови для стадії зльоту.

Безпосередньо промислова революція стає залежною від соціальних норм та цінностей певного суспільства, а критерії означення стадій не витримують емпіричного підтвердження. Зокрема, твердження про подвоєння частки інвестицій в національному доході йде в розріз з фактичними показниками, адже частка внутрішнього нагромадження в національному

доході перед стадією піднесення становила в США 15-20%, в Канаді - 15, в Австрії - 13,5%) і його подвоєння не відбулось навіть на стадії зльоту.

Відкидаючи наявність універсальних передумов для «піднесення» О. Гершенкрон підкреслював, що процес індустріалізації в європейських країнах має безумовну специфіку в залежності від конкретної економіки. Кожна країна починає процес індустріалізації, маючи власний рівень відсталості, що суттєво різниться для різних країн. Характер індустріалізації залежить саме від початкового рівня відсталості країни. В нього аналіз зводиться до виявлення конкретних методів переходу, в яких структурні зрушення є специфічними в кожному конкретному випадку. Можливості різних підходів до тих чи інших цілей є центральними при згадці різних типів розвитку. Гершенкрон навіть зазначає, що в менш розвинених країнах більша частка специфічних інституційних факторів, таких як банки чи держава, які на самому початку індустріалізації впливають на збільшення пропозиції капіталу в галузях, що розвиваються.

Говорячи про «провідний сектор» як про ключовий елемент стартової стадії, слід розуміти, як він передає зростання на інші сегменти економіки. Термін «провідний сектор», встановлений і визначений А. Гіршманом в концепції незбалансованого зростання, є суттю так званого «підходу основних засобів», де зростання та структурні зміни інтерпретуються в термінах виробничих характеристик надлишкових природних ресурсів, що постачаються на зовнішні ринки. Однак, навіть за наявності численних прикладів зростання, заснованого на прискореній експлуатації природних ресурсів, подібні стратегії розвитку не супроводжуються одночасними структурними трансформаціями в економіці, соціальній та інституційній сферах.

Економіка розвитку являє собою окремий напрям досліджень різних структурних проблем та зростання стосовно країн, що розвиваються. На відміну від неокласичного підходу, який проводить просте розмежування економіки на сектори, що виробляють оборотні товари (з високим рівнем

заміщення), і сектори, що виробляють неторговельні товари, економіка розвитку виявляє інтерес до вивчення структурних перебудов у більш складному сенсі. Це важливий порівняльний підхід, який черпає факти та інформацію з історичної еволюції прогресивних економік і взаємозв'язків між структурними процесами та зростанням в різних країнах. Ранні дослідження 1950-х років спираються в якості центральної категорії на сукупний попит і є неокейнсіанськими по суті. Така економіка розвитку визнає два ключових компоненти структурної трансформації – накопичення та структуру секторів. Обидва впливають на економічну політику: перший впливає на її агрегований рівень, а другий – на окремі дезагреговані рівні. Аналіз економічної структури здійснюється в економіці розвитку переважно у двох аспектах: мікро- та макроекономічному.

Мікроекономічний аспект вивчає економіку, ринки, інститути, механізми розподілу ресурсів, створення та розподілу доходів. Такий підхід тісно пов'язаний з економічною теорією з невеликим акцентом на економічній історії або довготривалих процесах зміни економічної структури. Такою може вважатись, наприклад проста двосекторна модель Льюїса, в якій аналіз спирається на дослідженні взаємозв'язків між традиційним сільським господарством і сучасною промисловістю, або модель лінійних стадій зростання Харрода-Домара, яка робить акцент на вирішальній ролі заощаджень та інвестицій у сприянні стійкому довгостроковому зростанню. Роль накопичення визнається величезною, в першу чергу тому, що воно несе технологічні зміни і є необхідним чинником для міжгалузевого обміну ресурсів, а високий рівень інвестицій є бажаним для підтримки сукупного попиту та зменшення невикористаних потужностей в економіці.

Макроекономічний підхід висвітлює економічний розвиток як сукупність взаємозалежних довготривалих процесів структурної трансформації, що йдуть за зростанням. Основними характеристиками цього підходу є врахування широкого кола позаекономічних явищ, таких як індустріалізація, урбанізація, трансформація сільського господарства, те, що

С. Кузнець вважав «сучасним економічним зростанням». Зокрема, дослідження структурних трансформацій С. Кузнеця базуються на довгостроковому емпіричному спостереженні та порівнянні економічних систем, з врахуванням їхнього розміру, географічного положення, історичної спадщини, що має на думку автора вирішальне значення для виявлення загальних характеристик та моделей.

Економічне зростання неминує супроводжується глибокими трансформаціями всієї економічної структури, зачіпає структуру виробництва, галузеву і професійну структуру зайнятості, розподіл діяльності в сім'ях, структуру доходу, чисельність, віковий склад і регіональне розміщення населення, потоки товарів, капіталу, трудових ресурсів, організацію промисловості і державне регулювання. Подібні зміни, розпочавшись, формують, протидіють або підтримують подальший економічний розвиток країни.

В самому зростанні Кузнець виділяє важливість трьох факторних груп: транснаціональних (потенційно універсальних для всіх країн, що обумовлюють східні риси їх структурної трансформації), національних (що формують унікальність внутрішньої структури та моделі зростання конкретної нації) та міжнародних (що забезпечують взаємодію між внутрішніми та зовнішніми структурами). Прослідкувавши структурні зміни сучасної економіки різних країн, С. Кузнець означив три критерії, за якими можна судити про рівень економічного розвитку:

- 1) темп приросту доходу на душу населення;
- 2) розподіл робочої сили по галузях;
- 3) розміщення населення по території.

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ, ЇХ ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

2.1. Технологічні та інституційні зміни як передумова структурних зрушень

На тлі поширення процесів глобалізації кілька останніх десятиліть більшістю дослідників визначаються як зламні, що супроводжуються переходом глобальної економіки та національних систем до нового етапу розвитку виробничих сил: від стадії індустріального розвитку, де домінує велике машинне та механізоване виробництво, до постіндустріального типу розвитку, в якому економічна ефективність визначається використанням кваліфікованої праці, нових знань та методів управління, що базуються на використанні сучасних інформаційних технологій.

Зміни економічної структури як на глобальному, так і на національному рівні стали настільки помітними, що знайшли свій вираз в нових категоріальних характеристиках цього процесу – «постіндустріальний розвиток» у Д. Белла, «інформаційне суспільство» у М. Маклюєна, «економіка мережових структур» М. Кастельса, нова економіка, або «третя хвиля» Е. Тоффлера. Всі ці означення нового етапу насамперед асоціюються з інтенсивним поширенням нових засобів комунікації, персональних комп'ютерів, мобільного зв'язку та Інтернету, однак його зміст розуміється значно ширшим і означає кардинальні перетворення в самих методах організації бізнесу.

Стає очевидним, що новий тип економічних відношень впливає на якісну специфіку цивілізаційного розвитку, оскільки перебудовуються і трансформуються всі структурні елементи соціально-економічного устрою суспільства, усі системи взаємодії між ними, відбуваються зрушення в галузевій та секторній структурі бізнесу і співвідношенні між різними видами діяльності.

Головним структурним трендом цих змін стає випереджаючий розвиток третинного сектору, або сфери послуг, що, власне і було визначальним моментом і характеристикою переходу економіки до постіндустріальної стадії.

Подібне зміщення секторних пропорцій та зростання частки сектору послуг у всіх без винятку групах держав, в авангарді якого йдуть найбільш розвинуті країни світу, стають загальносвітовими (табл.).

Причина такого зрушення також доволі зрозуміла - по мірі задоволення базових потреб, чому сприяє зростання суспільного добробуту, відбувається їх диверсифікація, актуалізуються потреби соціалізації та самореалізації людини, як потреби більш високого рівня, що спонукає технологічний і економічний прогрес, збільшення споживання суспільних благ, розвиток медицини, культури, науки, туризму, інформаційного обміну.

Це обумовлює величезну залежність економічного розвитку саме від динаміки сектору послуг, частка якого навіть для найменш розвинутих країн світу вже досягає 50%, а для найбільш розвинутих – три чверті доданої вартості всієї економіки.

Таблиця 2.1

Секторний розподіл економік окремих країн

Сектори економіки	Роки				
	1970	1980	1990	2000	2010
США					
Первинний сектор	2,9	2,2	1,9	1,7	1,1
Вторинний сектор	29,5	30,2	23,4	21,3	19,5
Третинний сектор	41,5	68,6	74,7	77,2	79,4
Німеччина					
Первинний сектор	2,1	2	1,5	1	0,8
Вторинний сектор	49,3	41	37,4	31	30,1
Третинний сектор	48,6	57	61,1	68	69
Японія					
Первинний сектор	6,3	4	5	2	1,1
Вторинний сектор	45,9	40	39	34	25,6
Третинний сектор	47,8	56	58	64	73,2

КНР					
Первинний сектор	35,3	30	27	16	9,7
Вторинний сектор	40,2	49	42	51	45,3
Третинний сектор	24,5	21	31	33	45
Бразилія					
Первинний сектор	11,6	10,1	6,3	5,6	5,5
Вторинний сектор	35,8	40,9	30,1	27,7	27,5
Третинний сектор	52,6	49,0	63,6	66,7	67,0
Польща					
Первинний сектор	13,7	14,1	7,0	10,7	4,5
Вторинний сектор	40,4	40,6	36,6	32,6	31,2
Третинний сектор	45,9	45,3	56,4	56,6	64,3
Україна					
Первинний сектор	—	—	25,9	9,2	11,8
Вторинний сектор	—	—	37,1	31,2	25,5
Третинний сектор	—	—	30,0	54,6	62,7

Джерело: [43,54. с. 330-345]

На фоні динамічного розвитку третинного сектору майже для всіх розвинутих країн в довгостроковому тренді спостерігається помірно стійка тенденція до скорочення частки індустріального сектору в кількісному виразі. Навпаки, в слаборозвинених країнах, що лише перейшли на шлях індустріалізації, зростання вторинного сектору гальмується відносно більш низькою, ніж у середньому по економіці, продуктивністю.

Як вказують спеціальні дослідження, при цьому виникає певний феномен, коли частка промисловості у ВВП (перший і другий сектор) тяжіє в середньому до показника 25% а частка обробної промисловості (другий сектор) – 15%. Відповідно середньосвітові індикатори за 2015р. складають для цих секторів 10,1% та 15,3%. Лише в групі країн Східної Азії, які стали регіоном значної концентрації виробництва цей показник є істотно вищим і перевищує 34%. Тим не менш, навіть тут присутній очевидний низхідний тренд, адже на своєму піку в 1995р. частка промисловості в цих країнах досягала ледь не 40%, а обробної промисловості у першій половині 1990-х років близько 27%. Фактично сьогодні світовим лідером за розміром частки

обробної промисловості у структурі ВВП є найменш розвинуті країни світу (24,3% у 2016 р.) [27].

Технологічний аспект, що супроводжує сучасні секторальні зрушення, було конкретизовано в термінології третьої та четвертої «промислової революції». Як відомо, перша промислова революція, що датується кінцем XVIII - серединою XIX ст., базувалася на впровадженні механічних машин та застосуванням енергії води і пари замість ручної праці, а лідируючою галуззю була текстильна промисловість. Друга промислова революція (кінець XIX – перша третина XX ст.) – ґрунтувалася на масовому видобутку вуглеводнів, електротехніці, хімічному та металургійному виробництві. На перший план вийшли галузі автомобіле- та суднобудування, дещо пізніше – авіабудування і, відповідно, система масового конвеєрного виробництва.

Саме третя промислова революція, що отримала назву «інформаційної» стала базою інтенсивної секторальної зміни і визначила контури сучасного світу. Розпочавшись з енергетичної кризи, що стимулювала запит на нові джерела енергії, супроводжуючись змінами у глобальному економічному порядку (розпад Бреттон-Вудської системи, формування Єврозони та нових центрів індустріального розвитку) цей період посилив інтеграційні процеси, що наприкінці XX століття оформились у поняття глобальної економіки та мережевого економічного простору.

Почали масово застосовуватись верстати та обладнання з числовим програмним управлінням, пройшла інформатизація облікових та управлінських операцій. Перехід від аналогових електронних та механічних пристроїв та поширення цифрових технологій завдяки Інтернету значно змінив галузі, особливо глобальні комунікації та енергетику.

Електроніка та інформаційні технології почали автоматизувати виробництво та вивести ланцюжки поставок у всьому світі. Провідними галузями стали ядерна енергетика, мікроелектроніка, засоби зв'язку, мобільні комунікації та комп'ютерні технології. Найбільший ефект виявився в таких сферах, як зв'язок, а також збирання та обробка інформації, де цифрові

технології виявилися дуже затребуваними. Технологія обробки інформації еволюціонувала від універсальної ЕОМ до об'єднаних мереж персональних комп'ютерів, пошукових систем та електронної торгівлі. Викликана кризою масового промислового виробництва, націленого на широкомасштабний розвиток, кінцем епохи дешевої нафти та ескалацією конкуренції на світовому ринку ця революція дозволила розпочати перехід до постіндустріального суспільства, інформаційного суспільства.

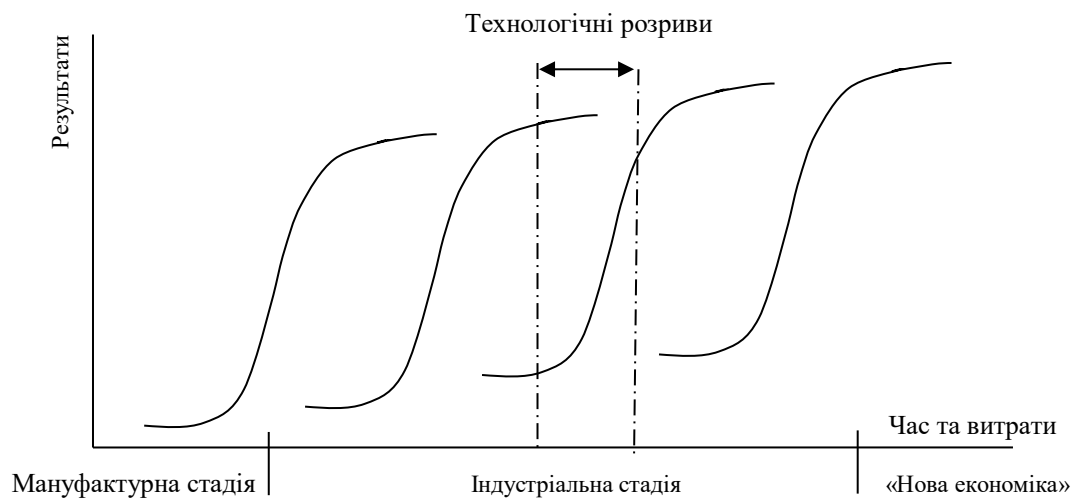
На тлі цих процесів четверта промислова революція, контури якої вже означаються, має отримати специфічні риси, забезпечуючи синтез інформаційних (цифрових) технологій з біотехнологіями та фізичними нанотехнологіями. Її принциповими моментами стають диверсифікація та індивідуалізація. Водночас вона веде до небаченого рівня взаємозв'язків і взаємодії на основі новітніх засобів мобільних комунікацій, а отже істотно зростає рівень усупільнення всієї людської діяльності [27].

Серед технологічних розробок та технологій, що вже розвиваються та можуть слугувати поштовхом четвертої промислової революції означені:

- ✓ джерела накопичення та зберігання енергії нового покоління, що сприятимуть забезпечення стабільності постачання енергії;
- ✓ автономні транспортні засоби, обладнані системами електронної навігації для забезпечення безпечного пересування;
- ✓ блокчейн-технології як децентралізовані системи доступу до публічного реєстру урядових послуг та будь-яких інших трансакцій, що скорочуватимуть трансакційні витрати при проведенні операцій при високому рівні захисту та безпеки;
- ✓ відкриті системи штучного інтелекту, як персональні помічники у виконанні рутинних справ;
- ✓ наносенсори, що забезпечують мініатюризацію під'єднання до глобальної Інтернет-мережі.

- ✓ нові технології сонячної енергетики, що мають подолати обмеження кремнієвих елементів, замінити їх та поширити використання сонячних електростанцій;
- ✓ технології для забезпечення медичного тестування на електронних чіпах, імплантації, надання медичних послуг на основі 3D-принтерів, генної інженерії для моделювання народження дитини або контролю за станом здоров'я людини;
- ✓ двовимірні матеріали із заданими властивостями, що надають речам унікальних рис в міцності, ваги, гнучкості, електропровідності, низької токсичності, проникливості для інших речовин;
- ✓ метаболічний інжиніринг з використанням біохімічних речовин, для заміщення традиційних джерел сировини (вугілля, нафти, газу), поширення можливостей хімії та фармакології, зменшення викидів вуглецю в атмосферу [53].

Таким чином, базові інновації, що лежать в основі і визначають напрямок структурних змін, надають шанс сильного тривалого поштовху до прискорення зростання та продуктивності в довготривалому періоді. Цю точку зору ілюструє графік, який за традицією Й. Шумпетера відображає зв'язок довгих К-хвиль економічного зростання з базовими інноваціями, що з'являються через різні часові періоди.

*Рис.2.1. Технологічні зміни та S-криві інноваційного розвитку.
Джерело: побудовано автором за [27]*

В кількісному вимірі ознаки нової економіки проявляються поки досить обмежено, однак подібні технологічні процеси є нелінійними, з можливістю інтенсивного прискорення після досягнення певного моменту. Ця нелінійність позначається S-подібними залежностями інноваційного розвитку, коли повільний темп накопичення інновацій переходить в різке зростання і таке ж помітне скорочення темпів наприкінці інноваційного циклу (рис.). При зміні технологічних парадигм виникають періоди технологічного розриву, під час яких з'являються технологічно прогресивні структуроутворюючі компанії нового циклу та закладаються основи майбутнього бізнес-лідерства або відставання.

Технологічні зміни та їх відображення у вигляді S-подібних залежностей інноваційного розвитку також застосоване до опису змін ринкової структури і взагалі інституційних змін всередині економічної системи, оскільки внутрішні причини інституційного розвитку завжди обумовлені зміною виробничих, комунікаційних чи управлінських технологій, що визначають майбутні альтернативні шляхи розвитку системи.

Сам зміст системних відносин в інституційному середовищі еволюціонує від монополізму, заснованого на унікальності інновацій до

монополізму, заснованому на інституційному домінуванні. Загальна закономірність виглядає так: чим більш інституціолізоване ринкове середовище, тим більше монополізований ринок, тим більше закриті системні суб'єкти і тим менше підприємницьких можливостей в рамках даного циклу самоорганізації. Цей процес схожий на життєвий цикл товару, галузі або фірми. Тому конкуренція всередині циклу інституційної самоорганізації відбувається не лише у вигляді конкуренції за ресурси та ринки збуту, а й у вигляді боротьби за першість у переході до наступної стадії самоорганізації.

Інституційне формоутворення починається на етапі технологічного розриву завдяки системним інноваціям, що ведуть до зміни зовнішнього середовища, визначаючи неефективність та застарілість певних інституцій. Зміну інституційного середовища ініціюють лідери нового циклу, які за рахунок нових технологічних можливостей прагнуть у подальшому закріпити свої унікальні переваги у вигляді нових формальних інститутів. Зміна самих формальних інститутів зазвичай запізнюється на одну стадію системної самоорганізації, викликане тим, що формальні лідери ринку, на цій стадії циклу системної самоорганізації участі не приймають.

Їхні прагнення спрямовані на внутрішню оптимізацію та збереження існуючого статус-кво. На стадії структурного розвитку до лідерів нового циклу приєднуються також лідери колишнього циклу, що зуміли адаптуватися до нових економічних умов. Після певних інституційних змін відбувається зміна вектору самоорганізації – від відкритості до замкнутості у зовнішньому середовищі. Вже далі лідери, які набули формальної та неформальної інституційної основи, активно використовують своє домінуюче становище на ринку для недопущення на нього нових учасників. Вони мають більше ресурсів і роблять ставку на кращу внутрішню організацію.

Тут може йтися лише про максимальну закритість (близьку до замкнутості) та монополізацію ринку. Лідери на цій стадії прагнуть більшої закритості та максимізації контролю за навколишнім середовищем. Вони обтяжені інфраструктурою, що склалася, і усталеними відносинами,

об'єктивно не бажаючи нічого змінювати. Зате новоутворені системи за рахунок своєї унікальності набувають нових ресурсних можливостей і вільного від конкуренції життєвого простору, витісняючи фаворитів регулятора, що втратили конкурентоспроможність. Стосовно інституційного розвитку це означає, що конкурентні переваги набувають ті соціальні системи, регулятори яких першими сформували сприятливе інституційне середовище для економічних суб'єктів. Йдеться насамперед про формальні інститути. Саме вони виступають як один з найважливіших факторів інвестиційної привабливості ринків.

Формальні інститути вирішують подвійну задачу. З одного боку, вони мають вирішувати проблеми, які стоять перед регулятором: збільшення податків, забезпечення зайнятості, наповнення соціальних фондів та інше. З іншого боку, формальні інститути покликані забезпечити передбачуваність та комфортність інституційного середовища. Іншими словами, з формальними інститутами ведення бізнесу має бути привабливішим для економічних суб'єктів, ніж без них.

2.2. Структурні зрушення та новий характер розподілу доходів та ресурсів

Поряд з технологічними змінами «четвертої промислової революції», передчуття якої намагаються формалізувати сучасні концепції «нової» постіндустріальної економіки, зміна секторальних пропорцій на користь третинного сектору призвела до помітного зсуву в соціально-економічних процесах, зокрема пов'язаних з формуванням пропорцій секторного перерозподілу зайнятості та доходів. Ці процеси можна охарактеризувати з позиції поширення віртуалізація економіки та перерозподілу ресурсів, пов'язаного із зростанням ролі нематеріальних факторів виробництва. Якщо в цілому базові установки того суспільства, яке відноситься до капіталізму чи ринкового типу господарювання навряд чи суттєво змінились за останнє

століття, то зміст економічного механізму та умови його функціонування зазнають доволі помітних трансформацій. Перш за все, це відноситься до значного посилення ролі і впливу фінансового сектору.

Якщо на початку 80-х рр. XX ст. рівень віддачі фінансових компаній перевищував рівень прибутковості нефінансових компаній у середньому на 8%, тоді як напередодні світової фінансової кризи 2007–2009 рр. – на 30% [12]. Порівняння фінансових (спекулятивних) потоків з потоками, що пов'язані із реальним сектором економіки дає картину, де вартість фінансових операцій на світовому фінансовому ринку до ВВП у 1990 р. була більшою в 15 разів, тоді як у 2007 р. – напередодні світової фінансово-економічної кризи сягнуло 70.

На ринку цінних паперів так само збільшуються темпи розриву між номінальною та курсовою вартістю на ринках цінних паперів – якщо індекс Доу-Джонса упродовж 50–70-х рр. XX ст. ніколи не перевищував 1000 базових пунктів, то в 90-х рр. він сягнув 11 000, а у 2018 р. – 25 000 базових пунктів [18]. Загалом у світі частка фінансових послуг за чверть століття зросла вдвічі – з 4,3% до 8,6%, збільшившись в розвинутих країнах – з 5,2% до 10%, зокрема з 5% до 9% в США, з 5,4% до 9,2% в країнах ЄС. В країнах Латинської Америки, де в період 1996 – 2016 рр. з'явилося кілька міжнародних фінансових центрів, це призвело до помітного збільшення фінансових послуг в експорті – з 3,9% до 7,6% [27]. В якісному вимірі ці показники є ще більш вражаючими.

На протязі життя одного покоління з кінця 70-х до середини 2000 р. цей сектор перетворився із порівняно вузького та замкненого професійного виду діяльності у великий диверсифікований бізнес-сектор, в якому в тій чи іншій мірі задіяна вагома частка економічно активного населення (у США це 5% від загальної зайнятості).

Організації та установи цього сектору поступово почали виконувати функція головного акумулятора корпоративних прибутків в економіці, а головне, цей сектор отримав контроль та управління різноманітними фінансовими активами, порівняними за масштабами з розмірами ВВП окремих

країн, та отримав можливість суттєвим чином впливати на стан світової та національних економік. Навіть тимчасове посилення невизначеності на фінансових ринках може настільки сильно дезорганізувати інвестиційний процес, що легко стає причиною довготривалого промислового падіння. Зменшення цін на фінансові ресурси за будь яких причин, навіть неекономічних відразу віддзеркалюється на інвестиційних та споживчих настроях і поведінці великої кількості населення, що призводить до виникнення «фінансових бульбашок» на тих чи інших ринках. І навпаки, оптимізм на фінансових ринках як правило має наслідком суттєве зростання очікувань інвесторів як в секторі «реальної» економіки, так і в інших секторах, поліпшуючи ринкову кон'юнктуру та сприяючи загальному підйому економіки.

В свою чергу вплив фінансової еліти та її інтереси багато в чому стають визначальними для впровадження економічної політики урядів багатьох країн. Слід, однак визнати, що рівень сталості фінансового сектору суттєво впливає на показники економічного зростання. В країнах, де фінансовий сектор є достатньо розвинутим, рівень економічного розвитку має стійку позитивну динаміку, незалежно від того, який його сегмент є домінуючим в тій чи іншій моделі фінансового ринку (у США це фондовий ринок, в країнах Єврозони – банківський сектор).

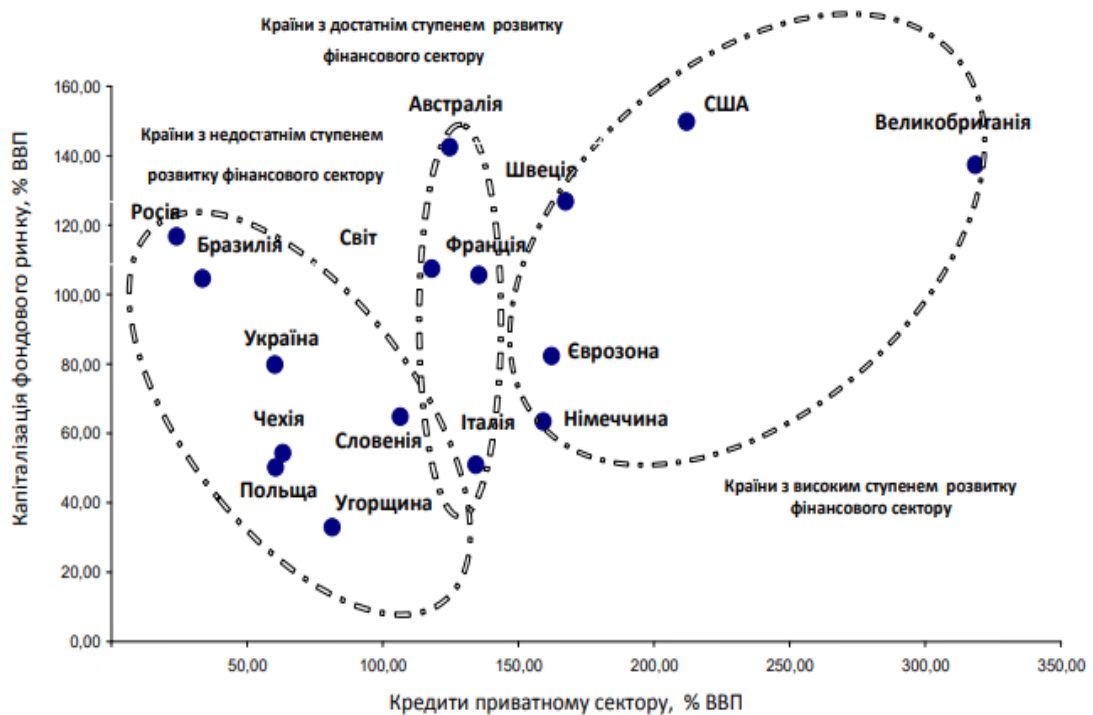

Рис. 2.2. Показники розвитку фінансового сектору на кінець 2007 р. за даними Світового банку, Джерело : [28]

Натомість у країнах з низьким економічним розвитком фінансовий сектор у частині ринкової капіталізації або банківського кредитування суттєво поступається розвинутим країнам (рис.2.2).

Іншим важливим зрушенням, що стає наслідком зростання масштабів і ролі фінансового сектору, є швидке прискорення розмірів кредитування в економіці, і відповідно обсяг заборгованості її суб'єктів. Якщо у 1980 році глобальний обсяг накопиченої заборгованості за даними ООН становив \$16 трлн, що відповідало тоді 140% ВВП, то до кінця 2018-го він зріс до \$228 трлн, що відповідає 267% ВВП. Стрімке зростання боргів взагалі є однією з істотних характеристик будь-якого фінансіалізованого суспільства [17]. Подібні зміни можна охарактеризувати як кредитну експансію і зростання боргової економіки. Звичка жити за рахунок займаних коштів поступово охоплює не тільки весь суспільний сектор, починаючи з держави і закінчуючи муніципальними органами влади, але і сектор домогосподарств різних країн.

Традиційний розподіл ролей, за яким сектор домогосподарств виступає в ролі нетто-кредитора, сектор бізнесу в особі нефінансових організацій – в

ролі головного позичальника, а фінансовий сектор в ролі посередника між ними поступово розмивається. В секторі домогосподарств замість культури заощаджень, що формувалась в європейських культурах століттями прийшов споживчий ажіотаж збільшення витрат за рахунок дешевого кредитування.

Фоном і одночасно результатом поширення кредитування споживчого сектору стало зменшення норми накопичення в розвинутих країнах, що відбувається на тлі їх деіндустріалізації і загального зменшення прозорості руху коштів. Ці процеси взаємно посилювали і підтримували один одного: зростання частки третинного сектору збільшувало питому вагу заробітної плати у створюваному ВВП, зменшуючи частку споживання капіталу в його структурі.

Одночасно цьому сприяло зменшення податкового навантаження на доходи в результаті додаткових можливостей маніпулювання фінансовими потоками в корпоративному секторі у вигляді оптимізації податків. Зростання особистого отриманого доходу дало можливості задля стимулювання споживання через вплив на психологію населення, коли зростання доходів породжує стійке відчуття добробуту, скорочуючи тим самим стимули до заощаджень та формування накопичення.

Хоча зростання схильності до споживання в розвинутих країнах і зменшувало можливості та базу фінансового сектору, скорочуючи притоки коштів, їх дефіцит швидко заповнився капіталом з країн, що розвиваються, власники якого охоче інвестували його в активи розвинутих країн, захищаючись від нестабільності у власних.

З іншого боку, «боргова економіка» є наслідком політики стимулювання сукупного попиту переважної кількості країн, при якому задля погашення існуючого боргу застосовується практика рефінансування боргу – продаж нової партії облігацій, кошти від яких спрямовуються на погашення попереднього боргу і загальний обсяг державних зобов'язань збільшується на порядок. У підсумку, боргове навантаження на економіку суттєво зростає, при тому що плюси, пов'язані із можливістю стимулювання споживання та

інвестицій шляхом кредитної експансії в короткостроковому тренді для більшості країн переважають пов'язані з цим довгострокові загрози, об'єктивно зменшуючи їх стійкість.

Права власності на нематеріальні фактори виробництва та «рента третинного сектору». Якщо в галузях первинного та вторинного сектору економічна активність невід'ємна від фізично створеної, відчутної вартості, зміни ресурсів, продуктів або їх руху, то в значній частині третинного сектору економічна діяльність пов'язана переважно з перерозподілом доходів і прав власності без прив'язки до використання ресурсів у фізичній формі. Зміст цієї діяльності може бути порівняний з певними правилами гри на гроші, де її учасники за власно визначеними правилами «інтелектуальної креативності» перерозподіляють на свою користь частину сукупного прибутку реального сектору, вклинюючись у ці фінансові потоки.

Що важливо, подібна активність збільшується, охоплюючи собою все більший сегмент «реальної» економіки, а доходи, що отримуються від подібної діяльності можуть сприйматись як своєрідна «рента третинного сектору». До цього класу явищ, по-перше, можна віднести сучасний сектор комунікаційних технологій, завдяки якому торгівля віртуальним контентом сьогодні має змогу визначати еволюцію та зміни у структурі споживання. Загальновідомим є те, що у довгостроковій тенденції у вартості продукції, що масово виробляється та споживається, збільшується частка витрат, не пов'язаних з виробництвом конкретної одиниці товару чи послуги. Навіть порівняно прості з них мають в своїй ціні компонент витрат на їх розробку або на технології чи матеріали, пов'язані з їх виробництвом, тим більша така частина витрат у продуктах, які подаються як високотехнологічні. Частково компенсація таких витрат має прихований характер, якщо фіксується як частка постійних витрат або міститься у витратах на закупівлю необхідної проміжної продукції.

Частково така компенсація має і наявний характер у вигляді компенсації розробнику або виплат і відрахувань власникам інтелектуальних активів.

Наприклад, в ціну будь-якого товару, при виробництві якого застосовувались інформаційні і комунікаційні технології, включено витрати не тільки на потрібне обладнання, а і на відповідне програмне забезпечення, ліцензійні платежі розробникам і власникам прав на його копіювання і застосування. ІТ-сектор з розробки і пошуку нових засобів застосування цих технологій постійно поширює сферу їх потенційного і фактичного використання, тим самим збираючи певну «данину», або ренту з економіки.

По-друге, практично кожне сучасне виробництво, особливо велике ведеться із залученням зовнішнього фінансування. Це означає, що в ціні продукції обов'язково присутні витрати на обслуговування залучених коштів, або емітованих боргових зобов'язань. Ці витрати, що акумулюються у фінансовому секторі, не тільки утворюють дохід власників фінансових ресурсів, але і покривають витрати на утримання фінансових ринків, та структур, що його обслуговують у вигляді страхування фінансових операцій, консультаційних послуг з інвестування та управління коштами, конструювання комплексних фінансових продуктів. Супроводженням стає виникнення спеціалізованих компаній у вигляді рейтингових агентств, експертних інститутів та фінансових аналітиків, допоміжних структур, як-то медійних, юридичних, лобістських організацій. До підготовки к цієї діяльності певним чином залучається освітня система у вигляді бізнес-шкіл та бізнес-консультавання. У підсумку, чисельність населення, по характеру своєї діяльності прямо чи опосередковано зав'язана на цій сектор зростає на порядок більше, ніж суспільна потреба в ньому.

По-третє, аналогічні процеси починають відбуватись в бізнес структурах, що можна побачити на прикладах найбільших корпорацій, в яких виникають нові професії та послуги, пов'язані з PR – діяльністю, спеціалісти по роботі з державними установами, корпоративні психологи, тім-білдери та інші.

По-четверте, наявність у витратах бізнесу такого рядка, як «маркетинг», означає, що в ціну продукції закладено витрати на утримання внутрішньо

фірмових підрозділів вивчення ринку або залучення відповідних зовнішніх організацій, включно з оплатою власникам прав на технології збору та обробки інформації.

Крім того, у витратах на рекламу понад інформаційну складову щодо властивостей товару та можливостей його отримання, вагому частину займає іміджева реклама, яка формує уявну потребу та враження від товару. Доход від продажу іміджу через права інтелектуальної власності на торгові марки/бренди розподіляється між його власниками і далі по офіційним та неофіційним ланкам збуту, що утворюють бренди більш низького рівня. До того ж, маркетингова діяльність сама по собі частково нівелює поняття інновацій. Те що позначається цим словом, лише обмежено може бути віднесено в масовому виробництві до реального перетворення природи та збільшення можливостей людини. Якщо продукти виробляються так, щоб термін їх використання був як можна коротшим, трохи застарілі товари знімаються з офіційної сервісної підтримки, оновлені комп'ютерні операційні системи не працюють з раніше випущеними застосунками, а нова формула шампуню чи покращений дизайн автомобіля залишається комерційною таємницею, це не сильно відрізняється від ситуацій, які могли бути і 50 років тому.

По суті це є ще одним різновидом «ренти третинного сектору», оскільки переважна частина інновацій виступає лише як маркетингові засоби просування на ринок певного продукту, адже споживач платить не стільки за реальні продукти технологічного прогресу, але і за той «прогрес», якого може зовсім не бути. Фактом залишається те, що за останні кілька десятиріч доля сукупного продукту, що розподіляється бенефіціарами на свою користь суттєво зростає. Багато в чому це стало можливим завдяки зростанню впливу і можливостей реклами і ЗМІ, що її обслуговують, та отримують значну частку «третинної ренти», але найбільша її частина залишається, безумовно у великому бізнесі.

Таким чином, можна констатувати, що зміни співвідношень між секторами та посилення ролі третинного сектору впливає на співвідношення між різними джерелами доходів і багатства, де на місце головного джерела доходів поступово висувається власність на накопичені нематеріальні, в тому числі інтелектуальні активи. Це, зокрема зростаючий вплив фінансового сектору та контроль за фінансовою та торгівельною інфраструктурою, виробничі та торгівельні мережі з використанням сучасних комунікаційних технологій, механізм просування продукції на масові ринки збуту, розкручені торгівельні марки, можливості які мають великі міжнародні або глобальні компанії. Інвестиції, зроблені у минулому в ці нематеріальні активи, сьогодні забезпечують доходність, непорівняльну з доходністю інвестицій безпосередньо у виробничий сектор.

Має свої особливості і характер зайнятості, притаманний «новій економіці», де третинний сектор багато в чому починає працювати сам на себе, залучаючи все більшу кількість людей, зв'язок діяльності яких із початковими реальними потребами, що наслідують оптимізації господарської діяльності в інших секторах, стає все менш наявним. Це можна віднести також і до високотехнологічного компоненту постіндустріальної економіки – через просування реальної або уявної новизни продукції, що регулярно виводиться на ринок і декларується як та, що має у своїй розробці значні інтелектуальні витрати.

Компанії, що просувають цю продукцію, мають змогу підтримувати на високому рівні свою маржу в ціні кінцевого продукту, тим самим створюючи дохід майже з нічого. Все це пов'язано з великим структурним зрушенням, яке відбувалось в розвинутих країнах протягом одного-двох десятиліть – помітному зростанню важливості різних форм інтелектуальних активів як фактору виробництва, а власності на них – як джерелу доходів.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ: ЗАЙНЯТІСТЬ ТА ДОХОДИ

3.1. Структурна трансформація ринку праці в умовах «нової економіки»

Секторальні зміни за останні кілька десятиліть вже відчутно впливають на ринок праці, структуру зайнятості, визначають тенденції щодо затребуваних професій. З посиленням процесів технологічної трансформації цей вплив буде лише посилюватись і визначатиме зміни в розподілі доходів населення як між країнами лідерами структурної трансформації так і в самих країнах. Згідно з теорією секторного поділу, зростання продуктивності праці обумовлює поступовий перерозподіл ресурсів і зайнятості від первинного (аграрного) та вторинного (промислового) секторів економіки в бік сфери послуг або третинного сектору. Значна частка зайнятих в аграрному секторі в до індустріальній стадії розвитку після промислової революції (індустріальної фази) скорочується внаслідок зростання потреби в працівниках у вторинному секторі для виробництва капітального обладнання, машин, верстатів, тощо. Третій постіндустріальній стадії притаманний високий рівень автоматизації первинного і вторинного секторів, в яких тепер значно зменшується потреба в працівниках і, водночас, зростає попит на працю в третинному секторі, що відповідає рівню промислово розвинених країн (рис.3.1).

Як зазначають окремі дослідники [44], подібна еволюція зайнятості позитивно впливає на підвищення якості життя, рівня освіти, культури і кваліфікації працівників, гуманізацію праці та запобігання безробіттю.

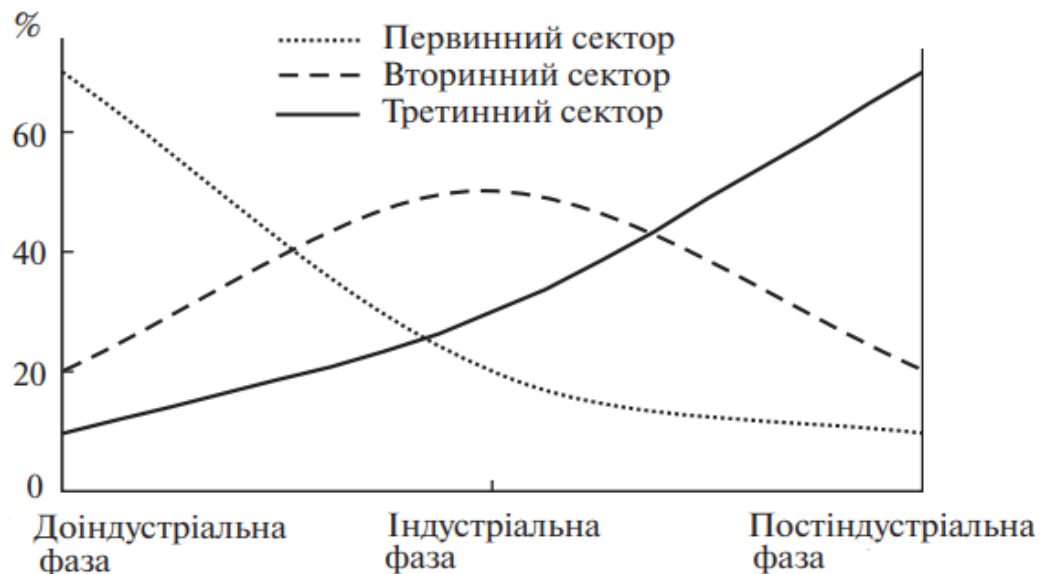

Рис. 3.1. Глобальні тенденції секторної зайнятості, [16]

В залежності від фази суспільного розвитку характер найму та зайнятості також змінює свої риси. За С. Беффортом існує кілька основних критеріїв, що означають особливість організації праці, того як і де взаємодіють робітники в процесі суспільної діяльності [42].

В доіндустріальному суспільстві виробнича взаємодія є найбільш тісною, індустріальне суспільство порушує цю зчепленість, а постіндустріальна/інформаційна фаза усуває колективну взаємодію, висуваючи на перший план персональні можливості і особисту майстерність.

Тут соціальні взаємини ґрунтуються на особистій домовленості на певний момент часу та на особистих контактах. Відповідно трудова діяльність, що заснована на інформаційних технологіях, стає незалежною від колективної взаємодії. Це в свою чергу обумовлює нову структуру організації праці, що визначає можливість віддаленої роботи поза фірми з виконання персональних завдань (табл.3.1), а традиційні форми зайнятості, які притаманні індустріальному суспільству в інформаційному суспільстві поступаються місцем новим.

Таблиця 3.1

Зміни характеру найму, зайнятості та праці

	До-індустріальне суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Фактори виробництва	Колективна праця та природні ресурси, опосередковано - капітал	Індивідуальна праця та капітал, опосередковано-технології	Персональна праця та знання, опосередковано-інформація
Життєвий цикл	Дозвілля і робочий час співпадають	Дозвілля і робочий час чітко розмежовані	Дозвілля і робочий час взаємопов'язані
Місце життя і роботи	Співпадають	Виокремлені	Віддалені
Організація праці	Фірма/організація як примус	Фірма/організація як контракт	Мережева структура вільного найму
Відносини між робітником та роботодавцем	Ієрархія, підпорядкування	Уніфікація, стандартний договір,	Статус, персоніфікація, унікальність

Джерело: Розроблено автором

Під традиційною або стандартною формою зайнятості зазвичай розуміється зайнятість найманих робітників у режимі повного робочого часу, визначеного умовами трудового контракту, при наявності стаціонарного місця роботи та під безпосереднім керівництвом роботодавця [13, с.249]. Однак, поточні зміни технічної й технологічної бази на основі інформатизації, комп'ютеризації, впровадження гнучких систем організації виробництва спричиняють істотні зміни у сфері трудових відносин, внаслідок чого змінюється сам процес найму робочої сили. В науковій літературі ця трансформація конкретизувалась в понятті атипової зайнятості, яка сама по собі потребує уточнення.

До атипової зайнятості відносять як форми зайнятості, що викликані та супроводжують інформаційну економіку («гнучка зайнятість» - фріланс, краудсорсинг, аутстафінг, аутсорсинг тощо), так і ті форми «традиційної» зайнятості, які поширились внаслідок структурних змін – неформальна, часткова, тимчасова, дистанційна зайнятість або самозайнятість. Головним питанням, що потребує подальшого дослідження є те, чи дійсно ці форми соціально-трудових відносин створюють реальні нові можливості для

працівників і ринків праці, або скоріш пов'язані з процесами поширення тінізації економіки.

На думку Л. Котової атипова зайнятість – це трудова діяльність працівників певної класифікаційної групи, передбачена або не заборонена чинним законодавством, з врахуванням режиму робочого часу, наявного робочого місця та умов роботи, яка не відповідає стандартним правилам, тому потребує окремих механізмів її регулювання [11, с. 85]. З точки зору авторів Центру соціальних та трудових досліджень це прекарна (нестабільна) зайнятість, що виникає між реальними кінцевими роботодавцями - великими корпораціями та робітниками завдяки гнучкій системі посередництва на ринку праці, що послаблює силу профспілок та контроль за трудовим законодавством [21].

У Ю. Львова це певна форми адаптації зайнятості, пов'язана з нестабільністю державної регуляторної політики [14]. На переваги і недоліки цього процесу акцентовано увагу світового товариства [47], до позитивних сторін якого віднесено зокрема:

- ✓ гнучкість ринку праці, відносно невеликі бар'єри для входу на ринок праці, або виходу з нього, що створює можливості працевлаштування та отримання доходів;
- ✓ гнучкий графік часу роботи та автономний режим її організації;
- ✓ наявність широкого простору цифрових послуг, економія часу та потенційно вищий рівень продуктивності праці.

З іншого боку ці процеси супроводжуються

- ✓ зменшенням рівня соціального захисту робітників та фінансування професійного навчання з боку роботодавців;
- ✓ нестабільністю зайнятості, можливістю переходу робітників до маргінальних груп робочої сили;

- ✓ моделлю гонки за виживанням, що веде до потенційного стресу або соціальна ізоляція внаслідок індивідуалізованого характеру роботи;

На сьогодні немає єдиної точки зору щодо оцінки впливу сучасних структурних змін на динаміку зайнятості. Наприклад, дослідження глобального Інституту McKinsey прогнозують до 2030 р. скорочення майже 400 млн найманих працівників (14% світової робочої сили) у всьому світі та скорочення середнього класу у більшості регіонів світу. [45, с. 2–4, 17]. Протилежна точка зору озвучена експертами Всесвітнього економічного форуму, що оцінюють ці зміни більше як позитивні, прогнозуючи в найближчій перспективі позитивний баланс на глобальному ринку праці: зникнення 75 млн робочих місць, пов'язаних з «застарілими» чи непотрібними професіями буде супроводжуватись створенням більш ніж 130 млн нових, які більш адаптованих до потреб нової економіки. [45].

Загальним знаменником прогнозів та оцінки впливу сучасних структурних змін на динаміку зайнятості є висновки про те, що головним ефектом четвертої промислової революції буде суттєве зменшення потреби в низці професій і відповідне скорочення робочих місць. Оскільки робочі місця в сфері матеріального виробництва вже достатньо автоматизовані, в первинному секторі ці зміни не будуть надто радикальними. Можливою стає зміна вектору де-індустріалізації розвинутих країн, що відбувається за рахунок дешевої робочої сили слабо розвинутих країн, які вже досягли домінування у промисловому виробництві.

Його зміна на ре-індустріалізацію уявляється можливою, якщо зростання Інтернету речей, технологій розумного виробництва та великих баз даних, кібер-фізичних систем зможе замістити собою існуючі в офшорних регіонах виробництва, що значною мірою побудовані на використанні механізованої людській праці. Працемістка промисловість аграрного сектору може почати втрачати своє значення, адже більш ефективні технології безумовно будуть виштовхувати людей з сільського господарства.

Можна передбачити, що найбільше зміна професійної структури буде відчутна саме в третинному секторі економіки, в сфері послуг, де вже панує Інтернет, розвиваються засоби комунікації, обробки великого масиву даних та штучний інтелект. Впровадження блокчейн-технологій наприклад, зменшує потреби в посередницькій діяльності, зокрема в торгівлі, фінансовому секторі, персональному обслуговуванні. Якщо остаточного зникнення цих професій не передбачається, селекція у відповідних професійних колах призведе до їх скорочення.

Так само, потреба в лікарях, бухгалтерях, вчителів, архітекторах, юристах стає відчутно меншою у порівнянні з попередніми десятиліттями вже зараз. Частково репетицією стійкості таких професій стала світова пандемія COVID – 19, під час якої багато країн вимушено пройшли через випробовування різних форм і методів віддаленої роботи.

У 80-х рр. XX минулого століття Е. Тоффлер визначав, що досі невідомо, коли «електронний котедж» (робота, перенесена з офісу в житло працівника) «..стане нормою майбутнього. Проте, варто усвідомити, якщо навіть 10–20 % робочої сили мають бути зробити це історичне переміщення за наступні 20–30 років, вся наша економіка, наші міста, наша екологія, структура нашої родини, наші цінності й навіть наша політика змінюватиметься майже до невпізнанності» [33, с. 340]. Пройшло 40 років і це передбачення збувається.

Контури зміни професійної структури можна окреслити вже зараз, спостерігаючи за зміною структури підготовки фахівців у розвинутих країнах (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

**Зміни структури фахівців з вищою освітою в окремих країнах
(2000/2005/2010/2015 рр., у %)**

Країни	Гуманітарні науки та мистецькі програми	Суспільні науки, журналістика та програми з суспільної інформації	Бізнес, державне управління та право	Природничі науки, математика та статистика	Програми з інформаційно-комунікаційних технологій	Інженерно-технічні науки (фахівці для промисловості та будівництва)	Аграрні науки, включаючи лісове господарство, рибальство та ветеринарію	Медицина та соціальні програми	Програми для сфери послуг
Україна	6,8-4,7-5,0-7,9	1,3-4,6-9,0-5,2	32,1-37,4-35,3-32,0	3,8-2,0-3,0-2,5	0,5-1,2-2,0-2,6	29,4-21,8-21,4-21,6	5,3-5,3-4,1-2,9	8,2-7,6-5,4-7,2	3,5-4,4-4,6-8,7
Велика Британія	13,9-15,4-15,7-15,5	9,7-11,4-11,1-11,8	17,8-19,3-19,8-22,0	10,3-8,2-8,7-13,4	4,8-5,9-4,1-3,6	9,8-8,1-9,7-9,2	1,2-0,9-0,9-1,0	12,7-18,3-16,8-13,3	1,2-0,6-1,3-1,5
Фінляндія	11,6-12,7-13,4-12,9	5,4-5,6-7,0-7,3	17,4-17,3-16,1-18,0	4,0-4,1-4,4-4,9	3,6-4,7-3,3-6,7	20,7-21,6-24,5-17,0	2,7-2,3-22,2-2,3	22,5-19,0-18,4-19,5	5,4-5,7-4,7-5,1
Франція	14,2-11,7-10,2-9,2	9,4-8,6-7,6-7,6	28,0-33,0-35,0-33,8	12,4-7,5-6,4-7,4	2,8-4,1-3,9-3,1	15,3-16,1-16,8-14,8	0,6-1,1-1,4-1,6	7,7-13,1-14,8-15,8	3,3-3,0-2,7-3,3
Італія	14,9-14,7-15,5-15,8	9,3-14,2-13,3-13,2	27,4-21,0-18,4-18,9	6,9-5,8-6,1-6,6	0,8-1,1-1,1-0,9	15,6-15,3-15,0-16,3	1,9-1,8-1,9-2,1	17,6-14,1-15,2-16,2	0,3-1,7-4,7-2,2
Іспанія	8,8-9,0-8,8-8,8	7,6-6,7-6,9-7,0	27,4-22,2-20,1-19,2	5,9-4,0-3,9-5,1	4,3-6,4-4,9-4,0	15,2-17,4-17,5-16,4	2,5-2,1-1,7-1,1	11,7-14,1-15,5-14,5	4,5-6,6-7,0-7,1
Швеція	5,8-5,9-6,4-6,0	7,2-9,6-9,7-12,3	13,6-14,7-14,1-16,3	4,8-4,2-4,8-4,3	5,0-3,8-2,9-3,4	21,3-18,1-18,0-18,2	1,7-1,0-1,1-1,0	21,3-24,3-25,0-22,8	2,0-1,7-2,9-2,5
Швейцарія	7,1-6,6-8,1-8,2	3,1-4,9-5,9-7,0	32,3-35,4-31,2-28,3	4,1-4,6-4,7-6,6	6,3-4,7-2,8-2,4	14,8-14,6-13,2-15,4	1,4-3,1-1,9-1,4	11,9-9,8-15,5-14,4	6,5-7,4-5,7-5,8
США	12,0-13,2-12,5-20,9	14,6-14,0-13,5-12,3	26,2-24,5-24,5-19,8	5,5-5,1-5,4-5,6	3,3-4,3-3,1-3,1	9,0-7,8-7,4-7,0	2,2-1,1-1,0-0,9	12,6-12,8-15,7-16,2	2,7-5,8-6,6-6,7
Південна Корея	17,7-18,5-17,6-17,6	3,0-4,4-4,6-4,6	18,2-15,3-16,5-17,0	4,2-4,0-4,3-4,3	3,5-3,4-3,1-2,7	32,7-30,1-24,3-24,4	2,2-1,4-1,2-1,2	7,8-10,4-14,3-14,6	3,5-5,1-6,1-6,3
Малайзія	..-11,4-6,0-6,2	..-3,1-5,5-9,9	..-20,3-25,0-19,9	..-3,7-4,4-6,5	..-15,9-6,3-4,0	..-24,2-26,1-26,7	..-3,0-0,7-1,7	..-4,3-10,4-3,8	..-2,0-3,2-3,9

Джерело: [27]

1. Після оптимістичної хвилі уявлень про можливості інформаційних технологій в середині 90-х років в розвинутих країнах відбувається певне скорочення рівня підготовки фахівців з комунікаційних технологій та програмного забезпечення, викликане перенасиченістю ринків спеціалістами цього профілю. Можна припустити і те, що провідні країни задля утримання лідерства в цій галузі свідомо йдуть на скорочення завдяки кращому рівню та якості підготовки, тоді як країни «другого ешелону» збільшують підготовку фахівців, що можуть виконувати стандартні уніфіковані операції. Україна, як

і більшість таких країн знаходиться саме на етапі зростання підготовки фахівців ІТ-сектору, частка яких поступово зростала з 0,5% у 2000 р. до 3,6% у 2015 р.

2. Збільшення запиту на фахівців з природничих наук, математики і статистики, наук безпосередньо пов'язаних з інформатикою, нано- та біотехнологіями, робототехнікою: Великобританія з 10,3% до 13,4% (2000-2015 рр.), у Швейцарії з 4,1% до 6,6% (2000-2015 рр.), Малайзії – з 3,7% до 6,5% (2005-2015 рр.). У США така зміна не настільки помітна: збільшення з 5,1% до 5,6%, за 2005-2015 рр., однак це країна, яка «збирає» вже підготовлених кваліфікованих фахівців з усього світу (частка іноземних спеціалістів, вчених та інженерів, що щорічно отримують громадянство США стабільно тримається на рівні 30-40%).

3. Орієнтація на підготовку фахівців з медициною та соціальних програм. Зокрема, вагоме зростання їх частки у США з 12,6% до 16,2%, Франції – з 7,7% до 15,8%, Іспанії – з 11,7% до 14,5%, Південній Кореї – з 7,8% до 14,6%, та традиційно висока частка у Швеції, Франції, Швейцарії. З одного боку сучасна медицина і фармацевтика стають все більш високотехнологічним, з іншого – посилюється соціальна орієнтація, громадянське суспільство, йде накопичення соціального капіталу. Україна за цими показниками наближається більше до Малайзії, ніж до розвинутих країн, що свідчить про недооцінку в країні питань забезпечення соціального розвитку та охорони здоров'я людини.

4. При тому Україна є «лідером» з підготовки фахівців з державного управління, бізнесу та права, частка яких стабільно за 20 років була не меншою 30%. В більшості країн ця частка навіть має тенденцію помітного скорочення, за винятком хіба що Франції. Подібна непропорційність у порівнянні з країнами, в яких сам бізнес та умови його існування є набагато кращими, може свідчити як про «затребуваність» таких фахівців на ринку праці, так і про підвищений попит на діяльність у юридичній галузі чи органах державного

управління, що забезпечують рівень доходів, що істотно відрізняється від аналогічних доходів у розвинутих країнах.

3.2. Секторні структурні зрушення в Україні та ринок праці

Висвітлюючи питання структурних змін національної економіки не можна не позначити ту межу, яка різко поділяє еволюцію економічного простору та структурну організацію України на «до» та «після». Відносно спокійний розвиток системи закінчується у 2014 р. з війною на Сході та анексію Криму. Ці події призвели до різкого падіння всіх економічних показників та індикаторів, зокрема скорочення ВВП на 16%, сплеск кількості внутрішньо переміщених осіб 1,7 млн., падіння національного доходу. Незважаючи на стабільні темпи зростання впродовж 2018-2019 років (+3,3 % зростання ВВП), країна не повернулася до докризового рівня, а вже у 2019 р. вона стикається з глобальною кризою світової пандемії, після якої розпочинається тривала війна внаслідок повномасштабного воєнного вторгнення росії. Безпрецедентні умови, в яких опинилась Україна внаслідок цього, призводять до радикальних зміни в усіх сферах суспільного життя, функціонуванні державних і недержавних інституцій, а зрозуміла відсутність об'єктивних статистичних даних на даний момент значно обмежує можливості оцінки реального стану й характеру змін.

З часів отримання незалежності у 1990 рр. Україна увійшла в світове товариство з показником частки послуг на рівні лише 30%, (табл. 2.1), збільшивши його на даний момент вдвічі. Однак не можна не відмітити тих контртенденцій, які супроводжували ці зміни. Найсуттєвішою з них є динаміка первинного сектору. Розпочавши процес побудови ринкової економіки із доволі завищеним показником сільського господарства у ВВП (25,6% у 1990 р.), надалі ця частка знижувалась, хоча і з перервами до 7,5% ВВП у 2007 р., і навіть до 8,4% у 2010 р. Однак у 2015 р. частка аграрного сектору зросла до рівня 14,2% ВВП, трохи знизившись до 13,7% у 2016 р, та до 11% на початок

2020 років. У той же час, як відмічається, в розвинутих країнах світу частка сільського господарства є мізерною: ЄС – 1,5% (2016 р.), ОЕСР – 1,5% (2015 р.) і навіть в країнах Східної Азії – 5,2% (2015 р.). Цей сплеск аграризації країни, яка раніше відносилась до індустріального типу можна назвати світовим феноменом [27, с.25]. Якщо виходити з тези про порівняльні переваги України в галузі сільського господарства, таке зростання частки аграрного сектору може бути виправданим, з іншого боку він постає наслідком стагнації інших секторів економіки, при якому сільське господарство та виробництво продовольства стають стабілізаторами економіки. На даний момент в аграрному секторі задіяно 17% (майже п'ята частина) загальної кількості трудових ресурсів та виробляється 10,8% валової доданої вартості. За цими розрахунками в Україні на 1% доданої вартості припадає 1,57% зайнятих, тоді як, наприклад, у США на 1% доданої вартості припадає 0,95% зайнятих, що може свідчити про надмірну зайнятість в цій галузі або порівняно більшу з розвинутими країнами трудомісткість виробленої продукції.

Промисловість, як частина первинного сектору на період отримання незалежності була на рівні майже 45% ВВП. З цього моменту відбувався стрімкий процес скорочення її ролі в економіці, в результаті чого її сукупна частка (видобувної та переробної) зменшилася зараз до 17,1% де задіяно 15% зайнятих. Оскільки частка переробної промисловості знаходиться на рівні 12%, стає зрозумілим, що процес постіндустріалізації в бік третинного сектору забезпечується не тільки випереджаючим розвитком сектору послуг, а ще й деіндустріалізацією промисловості внаслідок втрати її конкурентоспроможності у відкритій економіці, при тому що зайнятість у промисловості має мультиплікативний вплив на розвиток національної економіки в цілому: одне робоче місце у машинобудуванні стимулює створення 7-8 робочих місць у суміжних областях. На будівництво з 4,2% відсотками зайнятих припадає 3,3% доданої вартості.

Слід враховувати, що в цій галузі застосовується набагато більше некваліфікованої праці, в умовах нестачі капіталовкладень у будівництва є

потреби суттєвого збільшення кількості зайнятих в тому числі задля вирішення низки економічних проблем, пов'язаних з післявоєнним відновленням економіки.

У командно-адміністративну епоху такі послуги третинного сектору, як роздрібна торгівля, готелі, ресторани або персональне обслуговування, майже не існували. Інші, як то оптова торгівля, фінансові та ділові послуги, транспорт і телекомунікації, були або недостатньо розвиненими, або існували здебільшого на підприємствах обробної промисловості, тому відносно невеликий їхній внесок у ВВП включався в додану вартість, створену цією галуззю.

Таким чином, швидке розширення сфери послуг з розвитком ринкових механізмів певною мірою стає результатом реструктуризації виробництва та інших секторів економіки. Іншим чинником цього зростання стає дія сил попиту та пропозиції. З боку споживачів існував відкладений попит на такі послуги, як роздрібна торгівля, готелі та ресторани персональне обслуговування, що раніше майже не існували. З боку пропозиції, бізнес доволі швидко охопив своєю діяльністю оптову торгівлю, фінансовий сектор, сферу транспорту і телекомунікацій після перших етапів приватизації. Це зростання третинного сектору також стимулювалося низкою факторів, зокрема: прийняттям законодавства, що лібералізує цей сектор; надходженням прямих іноземних інвестицій, освоєнням вже існуючих цифрових і управлінських технологій, які вже були присутні в світовій економіці більше десяти років.

Станом на 2001 рік близько 90% виробництва третинного сектору припадає на роздрібну торгівлю, фінансову, страхову та підприємницьку діяльність де значне поширення отримав приватний бізнес. Повільніше лібералізація відбувалася в комунальних послугах і транспорті, де присутність державних підприємств залишалася значною.

Лібералізація українського сектору послуг у 2001-2007 рр. супроводжувалася значними прямими іноземними інвестиціями, частка яких

до 2007 р. у в цьому секторі (за винятком комунальних послуг) досягла 53%, тоді як частка ПП у виробництві знизилася до 30%, зокрема, якщо у 2000 р. частка фінансових і ділових послуг у ВВП становила 7% проти 5,5% у 1991 році, то до 2009 р. частка фінансових і ділових послуг зросла до 18,8% ВВП. З одного боку таке вибухове зростання можна пояснити вступом України у 2008 р. до Світової організації торгівлі та відповідного приведення національного законодавства до норм і правил цієї організації. З іншого боку воно є результатом переоцінки внеску окремих секторів у національних рахунках. Наприклад, додана вартість, пов'язана з граничною позикою, враховувалась як справжня додана вартість, хоча початкова позика могла зрештою стати збитком для банківської системи.

Коли національні рахунки були реконструйовані, реєструючи як додану вартість сектора лише ту частину діяльності, де банки справді повернули первісні суми, доля внеску фінансової сфери суттєво зросла. У підсумку частка послуг у загальному ВВП зросла з 28,9 % у ВВП у 1991 році до 54,6 % у 2000 році та 62,7 % у 2010 році. Відповідно зміни відбувались на ринку праці, де частка сфери послуг у загальній зайнятості зросла з 44,2% у 1991 році до 49,6% у 2000 році та 57,7% у 2008 році, а частка промисловості зайнятості впала з 39,4% у 1991 році до 27,3% у 2000 році та 26,5% у 2010 році (рис. 3.1).

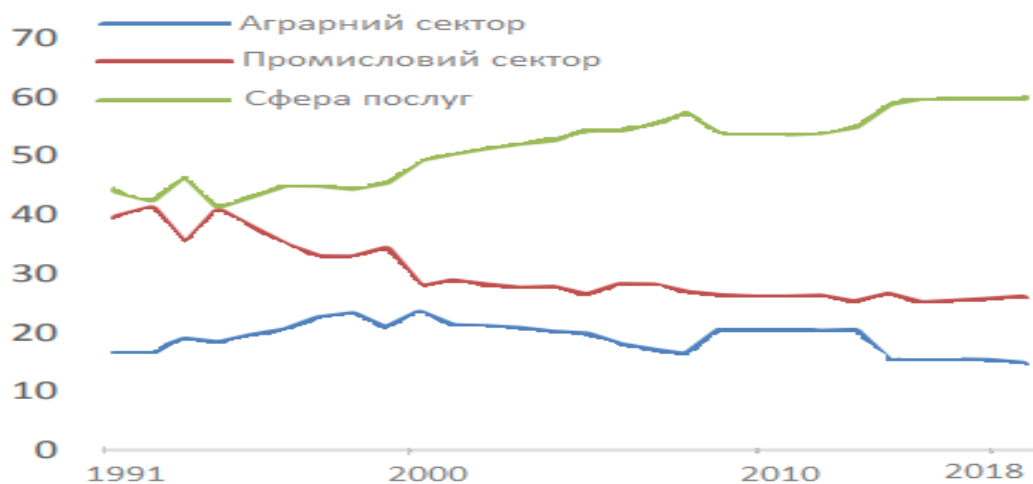

Рис. 3.1. Розподіл зайнятості за секторами економіки в Україні.

Джерело: [52]

Дослідження динаміки цього сектору можна деталізувати, адже еластичність факторів виробництва під впливом суспільного та технологічного прогресу супроводжується міжсекторними зрушеннями внаслідок втрати кордонів, їх «розмивання» між вторинним і третинним секторами, що відбивається у виникненні специфічних послуг, супутніх проміжним чинникам виробництва, як складових матеріального виробничого процесу і перетворень у вторинному секторі – сервісні та ремонтні, транспортні, інформаційні послуги, фінансове, консалтингове, юридичне обслуговування, оформлення патентів і дослідження, послуги з організація праці та управління персоналом. Ці послуги можуть бути специфічними, якщо розраховані на покращення діяльності певних компаній (консалтинг, сервісне обслуговування унікальної техніки, спеціальне програмне забезпечення), або універсальними, що надаються і бізнесу і населенню.

Свого часу Д. Белл у складі третинного сектору виокремлював кілька підсекторів з огляду на зменшення ступеню «матеріальності» і збільшення «сервільності» послуг [16]. Первинний сектор (primary) за своєю ознакою це діяльність з отримання первинних ресурсів (видобутку сировини), пов'язаних з природними факторами виробництва та їх переробки до стану напівфабрикатів - сільське та лісове господарство, рибальство, добувна промисловість. Вторинний сектор (secondary), або переробка ресурсів у кінцевий продукт і виробництво промислових виробів - переробна промисловість і будівництво. Безпосередньо сфера послуг поділяється на:

а) третинний сектор (tertiary), сильніше пов'язаний з виробничо-матеріальною діяльністю - постачання води, електроенергії, транспорт, поштові та складські послуги, готельне обслуговування та харчування, деякі види ремонтної діяльності;

б) четвертинний (quaternary) - інформаційні технології, наукова діяльність та дослідження, торгівля, страхування, операції з нерухомістю, фінансові послуги;

в) п'ятинний (quinary) - охорона здоров'я, освіта, відпочинок, державне управління. Розрахунки пятиланкової секторної диференціації, що існують у вітчизняній літературі [16], вказують на певну структуру зайнятості та окремих секторних пропорцій для періоду 2000-2010 р., тож існує можливість для порівняння змін і пропорцій за минуле десятиліття. Подібний аналіз структурного розподілу трудових ресурсів за видами економічної діяльності може бути проведений за допомогою напрямів діяльності, означених у класифікаторі видів економічної діяльності (КВЕД) за 17 агрегованими статтями. На початок 2020 р. розподіл робочої сили за цими статтями має наступний вигляд (рис.3.2.)

Рис. 3.2. Зайнятість населення за видами економічної діяльності в Україні, тис. осіб. Джерело: [25]

Враховуючи внесок кожного із напрямів у створення валової доданої вартості, можна визначити види діяльності (галузі), що вносять найбільший та найменший внесок у склад національного ВВП (рис.3.3).

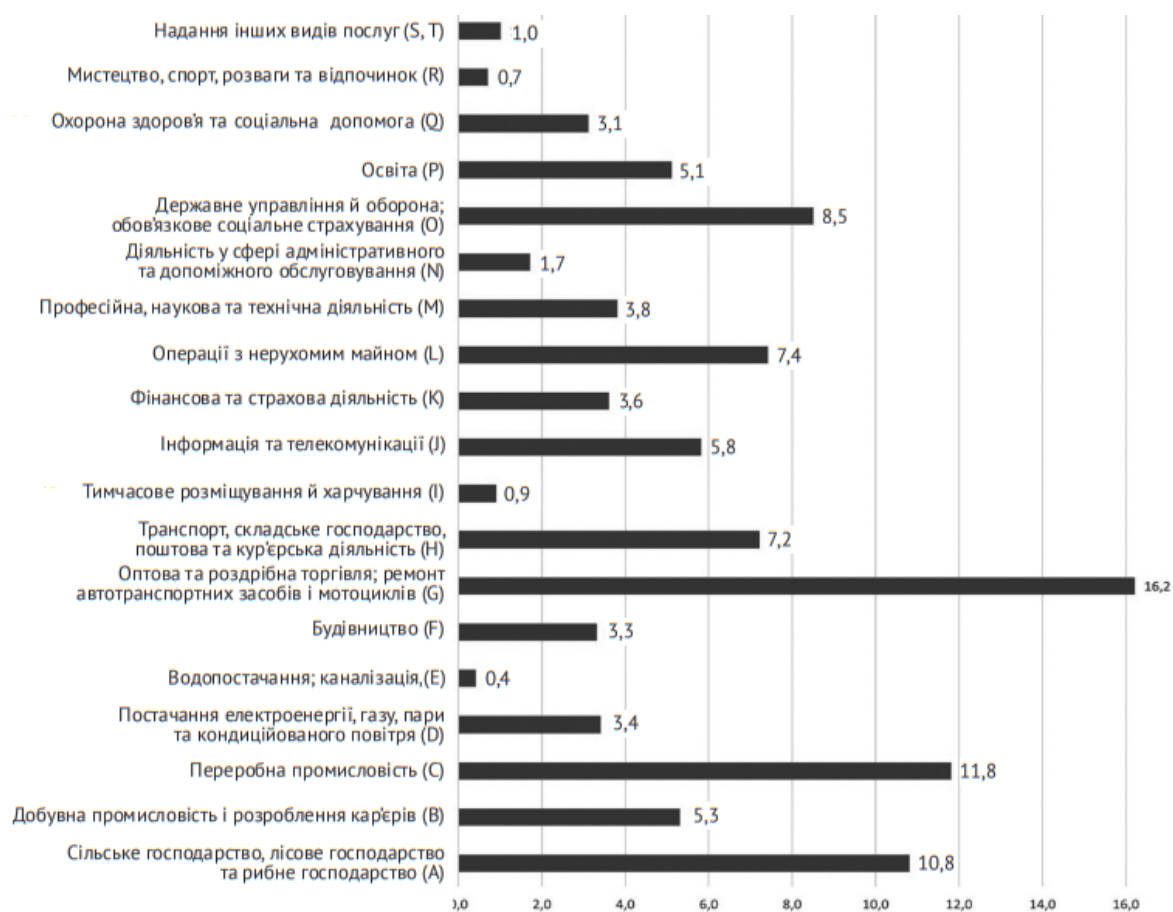

Рис. 3.3. Валова додана вартість за видами економічної діяльності в Україні, %. Джерело: [25]

Кінцеві розрахунки подано у вигляді наступної таблиці:

Таблиця 3.3

**Частка зайнятості та доданої вартості за деталізованими секторами
в Україні (2020 р., %)**

Сектори	Види економічної діяльності	Рівень зайнятості, %	Валова додана вартість, %
Первинний (primary)	Сільське господарство	17	10,8
	Видобувна промисловість	8	5,3
		25	16,1
Вторинний (secondary)	Переробна промисловість	7	11,8
	Будівництво	4,2	3,3
		11,2	15,1
Третинний (tertiary)	Транспорт, пошта, складське господарство	6	7,2
	Адміністративне/муніципальне обслуговування	2	3,6
	Тимчасове розміщення, харчування	1,7	2,9
	Інші види діяльності	1,2	0,7
		10,9	14,4
Четвертинний (quaternary)	Торгівля	23	16,2
	Операції з нерухомістю	1,6	7,4
	Інформаційні технології	1,8	5,8
	Науково-технічна діяльність	2,6	3,8
	Фінанси, страхування	1,4	3,6
		30,4	36,8
П'ятинний (quinary)	Державне управління	5,7	8,5
	Освіта	9	5,1
	Охорона здоров'я	6	3,1
	Відпочинок, спорт, розваги	1,8	0,9
		22,5	17,6
		63,8	68,8

Джерело: Складено автором

Зміну секторального розподілу доданої вартості за останні десять років зведено у таблицю (*структурна диспропорція за третинним і четвертинним секторами викликана не стільки економічними змінами, скільки помилковим віднесенням в роботі, що цитується [16] до переробної промисловості діяльності з муніципального постачання послуг, а також торгівлі до третинного сектору).

Таблиця 3.4.

Динаміка деталізованого секторного розподілу доданої вартості в Україні (2010-2022 р)

Сектори	2010	2012	2022
Первинний (primary)	14,8	15,5	16,1
Вторинний (secondary)	22,5	21,5	15,1
Третинний (tertiary)	34,9*	35,4*	14,4
Четвертинний (quaternary)	12,0*	11,5*	36,8
П'ятинний (quinary)	15,8	16,1	17,6

Джерело: Складено автором

Відповідне порівняння показників зайнятості за означеними секторами (Рис.3.4) та їх внесок у створення доданої вартості дозволяє робити певні висновки.

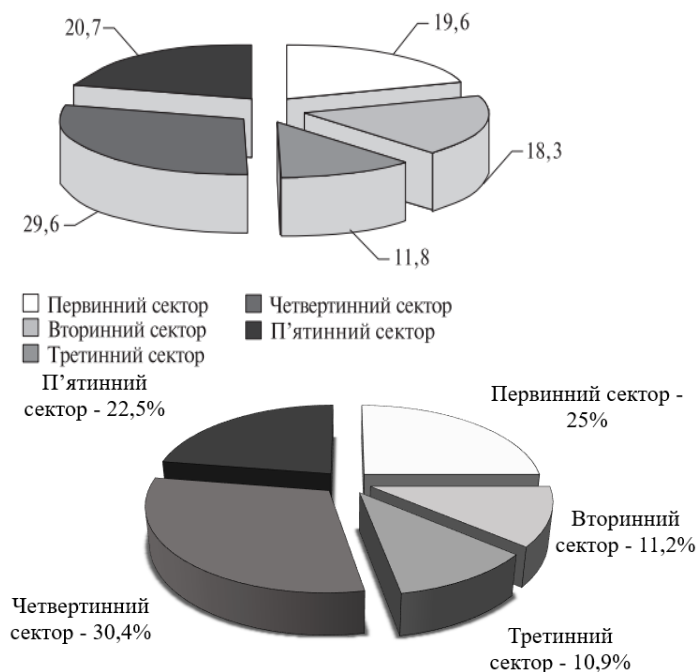

Рисунок 3.4. Зміни деталізованого секторного розподілу зайнятості в Україні (2010-2022 р). Джерело: побудовано автором

За нашими розрахунками у сфері послуг найбільша питома вага у доданій вартості (36,8%) і загальної кількості зайнятих (30,4%) припадає на четвертинний сектор, в першу чергу за рахунок діяльності в оптовій та роздрібній торгівлі та поточних ремонтних послугах (16,2% та 23% відповідно). Цей показник серед інших видів діяльності є найвищим. Другим за обсягами є операції в сфері нерухомості, в яких при відносно невеликих показниках зайнятості (1,6%) створюється доданої вартості (7,4%) на рівні транспортної галузі, поштової та кур'єрської діяльності. В сукупності ці два показники демонструють специфіку українського третинного сектору. Щодо створення мультиплікативних впливів на економіку, ці галузі не суттєво впливають на перспективи її подальшого розвитку на відміну від науково-технічної, інформаційної чи фінансової діяльності, для яких ці показники є значно меншими (табл.3.3). Ці види економічної діяльності мають відносно низьку трудомісткості, тож є більш продуктивними.

У порівнянні, як відношення відсотку доданої вартості до відсотку зайнятих, в торгівлі показник продуктивності дорівнює 0,7, в секторі інформаційних технологій – 3,2; для науково-технічної діяльності – 1,4; фінанси і страхування – 2,6. Саме ці галузі у розвинутих країнах є драйвером економічного зростання як з погляду створення доданої вартості, так і з збільшення зайнятості. Зокрема, в секторі науково-технічної діяльності США на 2021 р. було сконцентровано 13,4% робочої сили та 12,97% валової доданої вартості (вчетверо вище, ніж в Україні). В країнах ОЕСР число працівників у сфері дослідництва і розробок за останні 15 років зросло на 41%, в країнах ЄС – на 53%. Вражаючим цей показник є для країни Східної Азії, де зростання зайнятості в науковому секторі - 76%. В Україні відносне число наукових працівників (на 1 млн. населення) за останнє десятиліття скоротилося майже на третину, в результаті чого, маючи у 2005 р. наукових працівників на 1 млн. населення майже на 20% більше, ніж у середньому в країнах Східної Азії, до 2021 р. маємо відставання у 1,6 рази [27].

Можна зазначити, що за останнє десятиліття помітних структурних зрушень у сфері зайнятості та розподілу робочої сили між секторами майже не відбулось. Це десятиріччя, яке можна охарактеризувати як втрачене, що супроводжувалось невизначеністю подальшої стратегії розвитку, внутрішньополітичними проблемами, орієнтацією на зовнішні джерела допомоги, проїданням накопиченого капіталу країни, корупцією, що штовхали економіку країни на периферію світової системи.

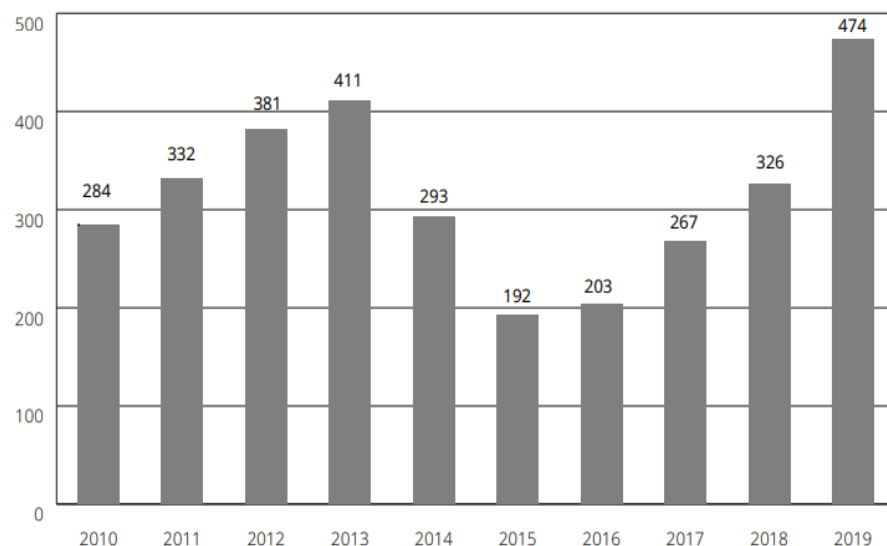
3.3. Оцінка впливу війни на структурні трансформації національної економіки

Структурні трансформації, якими супроводжується сучасний етап породили значну кількість проблем соціального характеру, коли на ринку праці поширюються тенденції до заміни фізичної роботи людини машинами і роботами, певні спеціальності та професії витісняються сучасними технологіями, праця людини максимально автоматизується, а комп'ютерні технології, штучний інтелект, нанотехнології, вимагають нових затребуваних професій. Все це не може не відбиватись на зміні в доходах, рівня життя і сукупного добробуту. В контексті соціальної політики та оцінки рівня добробуту відносно нещодавно використовується новий концепт «продуктивної зайнятості», введений в обіг Міжнародною організацією праці, де під продуктивною зайнятістю розуміється зайнятість, яка дає достатню віддачу від праці, щоб дозволити працівнику та членам його сім'ї мати рівень споживання вище межі бідності, та включає три виміри: адекватну винагороду, стабільність працевлаштування та задовільні умови праці [55, с. 3].

Відповідна термінологія відображена і в національному законодавстві, згідно якого продуктивна зайнятість – це зайнятість, що дає змогу забезпечити ефективне суспільне виробництво та задовольнити потреби працівника на рівні не менше встановлених законодавством гарантій [7]. Тож основними акцентами цього поняття є ефективне суспільне виробництво та соціальні

гарантії працюючим щодо забезпечення достатнього рівня добробуту. Добробут населення є узагальнюючим критерієм ефективності всієї соціальної політики в цілому, що характеризує забезпеченість населення матеріальними і духовними благами, а його рівень визначається ступенем розвитку продуктивних сил і виражається системою показників рівня життя. зокрема ВВП на одну особу, рівня номінальної та реальної заробітної плати, доходів та видатків населення тощо.

У порівнянні з європейськими країнами доходи на душу населення в Україні за весь час незалежності були на найнижчому рівні. Про це свідчить також і показник загального обсягу виробництва, де ВВП на душу населення на 2018 р. становив лише 20 % від середнього рівня в ЄС. Незважаючи на те, що динаміка заробітної платні, як основної складової суспільного добробуту, за останні кілька передвоєнних років стабілізувалась та почалось її поступове зростання після падіння у 2014–2015 роках, викликаного першою фазою війни (рис.3.5), її рівень залишається набагато нижчим за європейського: середньомісячна заробітна плата в ЄС більш ніж у чотири рази вища ніж в Україні.

*Рис. 3.5. Середньомісячна заробітна плата (дол. США, 2010–2019 рр.)
Джерело: [22]*

Подібне відставання наявно демонструє динаміка мінімальної заробітної платні навіть у порівнянні з невеликими країнами Європи (рис.3.6)

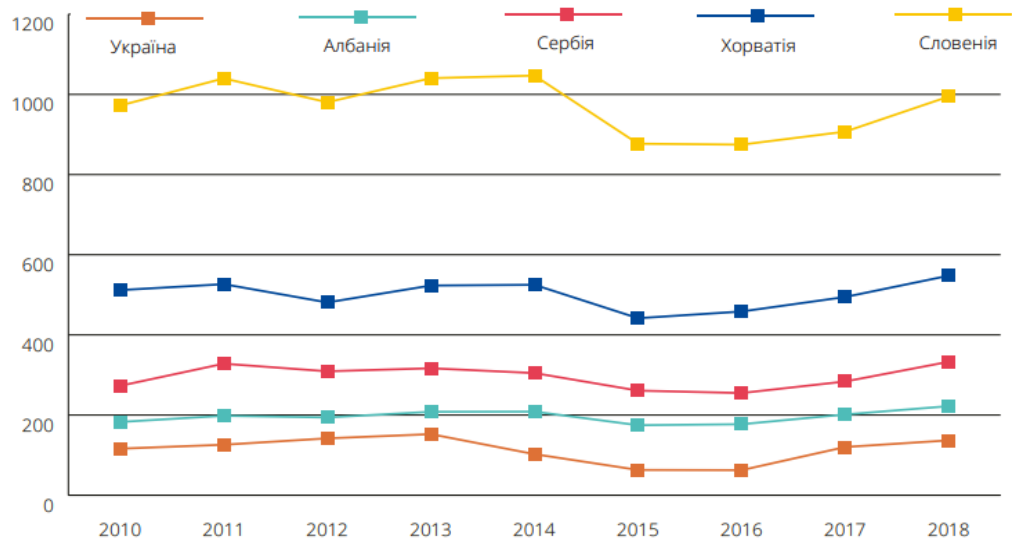

Рис. 3.6. Мінімальна місячна заробітна плата в Україні та окремих європейських країнах (2010 – 2018 рр.). Джерело: [22]

Не вдаючись до структурних компонентів поняття добробуту, таких як рівень соціальної допомоги та забезпечення, скорочення населення, заборгованість в оплаті праці, рівень споживання та інше, відмітимо головний чинник такого відставання – низьку продуктивність праці. Саме продуктивність праці є на нашу думку вирішальним чинником, що визначає ефективність суспільного виробництва як другої складової продуктивної зайнятості. Однак існуючі розрахунки рівня продуктивності праці в національній економіці у порівнянні з розвинутими країнами свідчать лише про її надмірне відставання протягом останніх 20 років. Якщо у провідних країнах світу продуктивність праці повільно та неупинно зростала протягом останніх 15 років, в національній економіці цю динаміку назвати стабільною неможливо (рис.3.7).

Корінням такого відставання є та ж сама проблема низької структурної ефективності господарської системи, а її вирішення лежить в площині докорінної перебудови економічної структури, збільшення автоматизації, покращення організації праці, менеджменту, зростання частки капітало- та наукомістких видів економічної діяльності.

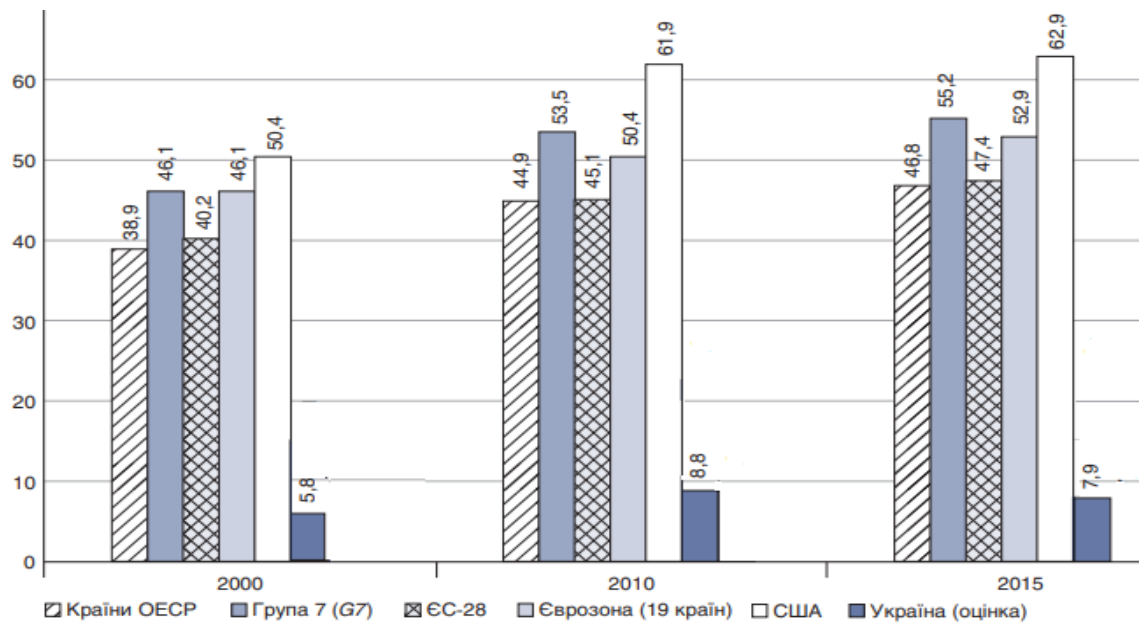

Рис. 3.7. Продуктивність праці в Україні та країнах ОЕСР (дол. США за відпрацьовану годину у порівняних цінах 2010 р. за ПКС). Джерело:[27]

Поточна ситуація повномасштабних воєнних дій вносить значні корективи щодо структурних змін у господарській діяльності та можливого, хоча б частково прогнозу щодо перспектив структурної перебудови економіки. Треба відзначити, що історія наводить немало прикладів, коли війни, що супроводжувались втратами частини територій, ставали зовнішнім чинником впливу на певну системну організацію, докорінно змінювали внутрішню структуру самої системи, надавши їй нових унікальних рис та виступивши тригером економічного зростання. Після Другої світової війни в Німеччині було зруйновано 20% промисловості, 25% житлового фонду, 40% транспортної інфраструктури, обсяги виробництва скоротились у 7 разів, а вже через 15 років рівень промислового виробництва ФРН перевищував довоєнні показники втричі. Так само у післявоєнний час відбулось відновлення італійської економіки.

Економіка Японії була повністю знищена: рівень промислового виробництва в 1945 р. становив 20% від рівня 1939 року, 70% промислових потужностей були зруйновані, але вже через десять років показник ВВП на душу населення перевищив довоєнний рівень, а у 1969 році Японія посіла

друге місце у світі за обсягом промислового виробництва та ВВП. Після корейської війни країна була не тільки зруйнована, але і розділена навпіл. ВВП Південної Кореї 1961 року становив \$80 доларів на одну особу і був нижчим ніж у багатьох країнах Африки, а вже у 1970-х рр. економіка Південної Кореї повністю позбавилась сировинної залежності, мала розвинуту важку та хімічну промисловість і перейшла на технологічні продукти. Зруйнована війною за незалежність економіка Ізраїлю з 1954 по 1964 рік мала зростання ВВП на рівні 10%, споживання на душу населення зросло на 221%, країна практично досягла нульового безробіття, а залучені інвестиції вивели країну на новий рівень розвитку. В кожному з цих випадків не обійшлося без суттєвої зовнішньої фінансової допомоги, але вірно обрані партнери та напрями розвитку дозволили країнам не тільки стати суверенно незалежними, але і увійти до числа провідних економік світу.

Війна в Україні, що продовжується майже три роки, вже нанесла відчутної шкоди багатьом галузям, які визначали її конкурентоспроможність (табл. 3.5.). Їх відновлення і подальший розвиток потребуватиме не тільки часу і значних інвестиційних ресурсів, але й суттєвих внутрішніх структурних зрушень.

Таблиця 3.5.

**Чистий прибуток/збиток секторів за видами економічної діяльності,
2022 р., млн грн**

	Прибуткові підприємства, %	Фінансовий результат	Збиткові підприємства, %	Фінансовий результат	Чистий прибуток/Збиток млрд. грн
Сільське, господарство	78.4	124651.7	21.6	37533.7	87.118
Промисловість	64.3	206494.1	35.7	418792.9	-212.298
Будівництво	62	9813.8	38	28931.8	-19.118
Торгівля та ремонт	70.5	136666	29.5	112517.2	24.148
Транспорт, пошта, складське господарство	68.1	36473.9	31.9	58525	-22.051
Тимчасове розміщування, харчування	55.2	1352.3	44.8	10218.9	-8.866

Інформаційні технології	63.7	32095.2	36.3	19918.7	12.177
Фінанси, страхування	58.9	34024.4	41.1	26408.4	7.616
Операції з нерухомістю	54.3	19648.7	45.7	79189.1	-59.540
Науково-технічна діяльність	58.2	14812.8	41.8	64276.9	-49.464
Адміністративне обслуговування	63.6	9169.2	36.4	15875.2	-6.706
Освіта	63	481	37	850.8	-0.369
Охорона здоров'я	66.4	15564	33.6	4776.4	10.788
Відпочинок, спорт, розваги	47.8	1563.4	52.2	5566.6	-4.003
Інші види діяльності	63.4	426.2	36.6	280.9	0.146

Джерело: Розроблено автором за [4]

За даними Держстату України за підсумками 2022 р. успішними, за обсягом отриманого чистого прибутку показали себе підприємства секторів АПК, торгівлі, телекомунікаційного та фінансового секторів. Серед підприємств аграрного сектору були прибутковими 78,4% підприємств, при тому що кількість збиткових у порівнянні з 2021 р. зросла вдвічі до 21,6%, а чистий прибуток галузі склав 87,1 млрд. грн.

Друге місце посів сектор торгівлі та ремонту автомобілів, де 70% підприємств були прибутковими, отримавши 24,2 млрд. грн. чистого прибутку. Третім за успішністю став сектор ІКТ, з показником прибутковості на рівні 12,2 млрд. грн., який у сукупності отримали 63% підприємств і нарешті, фінансовий і банківський сектор, сумарна вартість чистого прибутку якого становила 7,61 млрд. грн. Найбільш збитковими визначені промисловість, із загальним чистим збитком галузі на рівні 212,3 млрд. грн., де 63% суб'єктів господарювання змогли утриматись «на плаву», а 37% були або втрачені, або понесли значні втрати; операції з нерухомістю, де діяльність 46% підприємств дала 59,5 млрд. грн. чистого збитку; сектор науко-технічної діяльності із загальним збитком у 49,5 млрд грн. за рахунок 42% підприємств та транспортна інфраструктура з чистим збитком у 22,051 млрд. грн.

Як відзначають експертні кола при позитивному сценарії при закінченні воєнних дій основними секторами майбутнього відновлення можуть стати сільське господарство, металургійна промисловість та металообробка, сектор інформаційних технологій та розвиток стартапів [20, 23]. Продукція сільського господарства займала провідне місце в експорті країни (\$27,8 млрд, або 41% загального експорту на 2021 р.). З кількістю зайнятих, що сягала 17% робочої сили та впровадженням технологій глибокої переробки технічних культур для виробництва амінокислот та біоетанолу, збільшенням глибини переробки існуючих культур та оновленням їх асортименту можливим стає поштовх загальній технологічній перебудові аграрного сектору.

Сфера металургії займала важливу частку українського експорту (20% загального експорту за даними Держстату) та завжди вважалась одним з найбільш привабливих для інвесторів секторів, особливо після поступової її реструктуризації та виробництва продукції з більшою доданою в передвоєнні роки. Одним з найбільш перспективних проєктів для інвестицій в цій галузі є екологічне виробництво сталі і прокату. 11-те місце в рейтингу IT-секторів серед країн Європи забезпечувало цьому сегменту національної економіки перше місце у переліку експортних послуг (6,9 млрд. дол. або 4% ВВП в 2021 р.), а український ринок інформаційних технологій утворювали більше 5 тисяч компаній, включно з унікальними стартапами.

Окрім означених секторів перспективними також вважаються реструктуризація енергетичного сектору за рахунок впровадження технологій «зеленої» енергетики, будівництва нових потужностей атомної енергетики, диверсифікації джерел генерації та постачання; будівельний сектор в рамках програми післявоєнного відновлення, в напрямі ремонту пошкодженої інфраструктури та будівництві нових об'єктів, військова промисловість та медицина.

ВИСНОВКИ

Економічний розвиток є складним комплексним поняттям, яке, окрім економічного зростання, або кількісної зміни основних макроекономічних параметрів також включає в себе зміни економічної структури, зміни у сфері соціальних відносин, технологічні трансформації. З точки зору системного аналізу поняття «структура» багато в чому тотожне поняттю «система», де структура може розумітися як та сама система, але без унікальних властивостей цілого. Головним критерієм системності є порівняльна характеристика структури, що унікально функціонує у зовнішньому середовищі, тож системність виступає формою розрізнення, що має дві сторони: структуру (внутрішню сторону форми) та навколишнє середовище (зовнішню сторону форми), а системний розвиток завжди має внутрішній (ендогенний) характер, але відбувається у відповідь на екзогенний вплив зовнішнього середовища. Будь яка стійка система є відносно закритою, адже спирається на внутрішні ресурси і власні структурні характеристики. Можна означити три типи системної самоорганізації: функціональний, при якому система сконцентрована на самозбереження, має інерційний характер внутрішніх змін, та закривається від зовнішніх впливів; структурний - сформовані структури дозволяють адаптуватися до зовнішнього середовища; системний, що супроводжується радикальними змінами існуючих структур, їх реорганізацією. Структурний тип самоорганізації передбачає певні структурні трансформації, що є невідчутними в короткостроковому періоді, тоді як структурні зрушення супроводжують системний тип самоорганізації та призводять до якісних структурних змін самої системи.

В економічній науці в дослідженнях економічної структури можна означити кілька основних напрямів: емпіричні дослідження структурної пропорційності; проблеми економічного зростання та відповідність змін секторного складу; мегатренди економічного розвитку та пропорційність секторного складу.

Головною причиною структурних зрушень слід вважати технологічні зміни, що конкретизуються в понятті промислової революції. Переважна більшість досліджень, означаючи періоди першої, другої та третьої (інформаційної) промислових революцій, характеризують сучасний етап як початок четвертої технологічної революції, контури і напрямки якої умовно окреслені. В значній мірі ці твердження спираються в тому числі на аналіз та тенденції секторних змін – прискорену динаміку зростання третинного сектору і скорочення первинного та вторинного секторів. Зміна секторних пропорцій супроводжується процесами перерозподілу ресурсів і доходів, серед яких можна означити: 1. визначальну роль та масштаби фінансового сектору у порівнянні з реальним виробництвом та його вплив на економічне зростання чи кризи. Це призводить до зростання обсягів кредитної експансії та виникнення «боргової» економіки, або життя в борг за рахунок майбутніх доходів; 2. перерозподіл доходів на користь нематеріальних активів третинного сектору, внесок яких у виробництві послуг неможна вирахувати точно - «ренти третинного сектору». 3. виникнення нових, непродуктивних видів діяльності, або «другої похідної третинного сектору» в бізнес-секторі, фінансовому секторі, в просуванні та збуті продукції, інноваційному сегменті, ЗМІ, що перерозподіляють на себе фінансові потоки та ресурси.

Сучасний етап інформаційної економіки посилює ці зміни, відбиваючись в характері зайнятості, найму та праці. Стандартна форма зайнятості (трудовий контракт, визначений робочий час, робоче місце, кар'єрне зростання) поступається місцем атиповій зайнятості (дистанційна робота, фріланс, краудсорсинг, аутстафінг, аутсорсинг), відокремити яку від неформальної, часткової або самозайнятості стає головною проблемою як в теоретичній площині, так і в законодавчих нормах. Єдиної точки зору щодо оцінки впливу сучасних структурних змін на динаміку зайнятості немає. Песимістичні прогнози передбачають скорочення рівня стандартної зайнятості та зникнення ряду професій, оптимістичні – зростання структурного безробіття та виникнення до нових професій в «новій

економіці». Загальним висновком є те, що скорочення зайнятості відбуватиметься саме в третинному секторі.

Секторні зміни в національній економіці мали стійку тенденцію збереження старої структури - функціональний розвиток системи, що повільно реагує на зовнішні виклики та зміни. Актуальність структурних змін останні десятиліття перекреслювалась нестійкістю економіки, відсутністю стратегії розвитку, небажанням політичних сил брати відповідальність, відсутністю ресурсів структурної перебудови. Секторний розподіл наслідував загальносвітовим тенденціям, пристосовуючись до них самостійно, без чіткої підтримки з боку держави. На це зокрема вказує деталізований аналіз секторних пропорцій зайнятості та валової доданої вартості за напрямками економічної діяльності. Сучасний період воєнного стану можна розглядати як можливість для зміни секторних пропорцій. Втрачаючи виробничий потенціал під час війни країна зменшує свої ресурсні можливості. З іншого боку, як вказує в тому числі і світова практика, це може стати стимулом для докорінної перебудови економіки та передумовою економічного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аніловська Г., Козій С. Тенденції структурних змін в економіці України: методичний аспект. – Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ - 2017. № 1, с. 175 – 187.
2. Балджи М.Д., Бойко О. С. Сутність модернізації в контексті сучасної економічної категорії // Наук. вісник Херсонського держ. університету. Економічні науки. - 2015. Ч. 1, № 11. С. 64-67.//URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3562>.
3. Бобух І. М. Оцінка національного багатства у контексті міжнародного досвіду / Економіка і прогнозування. - 2011. № 10. с.24 – 39.
4. Державний комітет статистики України. Діяльність підприємств. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Длугопольський О. В., Кравчук О. П. Тенденції у розподілі доходів населення України в умовах ризиків воєнного стану - Innovation and Sustainability. 2023. № 3[11]: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/42543>.
6. Єгоров, І. Ю., Бажал, Ю. М. Формування «розумної спеціалізації» в економіці України: Колективна монографія. Київ.- 2020 /Режим доступу <http://ief.org.ua/docs/mg/331.pdf>.
7. Закон України Про зайнятість населення від 05.07.2012 № 5067-VI /Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/T125067>.
8. Ільч Л. М. Продуктивна зайнятість як передумова подолання бідності серед працюючого населення. Соціально-трудова відносина: теорія та практика.- 2015. № 1 (9). С. 98-107.
9. Клімова О. І. Структурні зміни в економіці: основні поняття та види. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер.: Економічні науки. 2009. Вип. 24 (1). С. 60–65.
10. Костриця В.І., Бурлай Т.В Неформальна та атипова зайнятість як «нова нормальність» у світі та Україні / Економіка і прогнозування. 2019, № 1. С.7-34.

11. Котова Л.В. Поняття та юридична природа альтернативних форм зайнятості у сучасних умовах // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2012. – № 25. – С. 83–95.
12. Луман Н. Поняття суспільства // <https://studfile.net/preview/6322840/>.
13. Лушников А.М. Курс трудового права. Т. 1. Сутність трудового права та історія його становлення. Трудове право в системі прав людини. – К. : Статут, 2009. – 879 с.
14. Львов Ю.О. Нестандартна зайнятість: національні особливості / Ю.О. Львов // Людина і праця. – 2006. – № 7. – С. 38–41.
15. Мельничук Д. Продуктивна зайнятість як передумова функціонування знань у формі капіталу / Демографія та соціальна економіка, 2014, № 2 (22). С. 135 – 144.
16. Новак І. М. Структурні зрушення в зайнятості населення України / Демографія та соціальна економіка, 2015, № 3 (25). С.185 – 198.
17. Паливода К. Незворотні зміни / Український тиждень № 6, 2022 <https://tyzhden.ua/nezvorotni-zminy/>.
18. Панчишин С. М., Грабинська І. В. Про розвиток вітчизняної термінології фундаментальної економічної науки / Економічна теорія та право. № 3 (38) 2019. С. 9-25.
19. Пелех О. Б. Чинники зміни структури сучасної економіки. Бізнес-Інформ. - 2018. № 1. С. 12-28.
20. Перспективні галузі економіки, прогнози розвитку після війни. YC.Market/ <https://blog.youcontrol.market/pierspiektivni-ghaluzi-iekonomiki-proghnozi-rozvitku-pislia-viini/>.
21. Попович З. Атипова зайнятість та прекаризація ринку праці в Україні (рос.) - <https://rev.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/Atypical-Employment.pdf>.
22. Програма гідної праці - Україна на період 2020-2024 р. Міністерство економіки України, директорат зайнятості та трудової міграції - <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3f22f8ce-72c8-4ad2-b41c-95e00e57d6a9&title=ProgramaGidnoiPratsi>.

23. Проект плану відновлення України. Національна рада з відновлення України від наслідків війни, 2022 р.
<https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/economic recovery>.
24. Рихліцький В. Бізнес в умовах війни: хто зазнав найбільших втрат та як відновлюються підприємства. Українська правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/03/23/684549>.
25. Робоча сила України. 2020: Статистичний збірник. Державна служба статистики України . – К., 2021. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
26. Ростоу В. Стадії економічного зростання (The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto) Нью-Йорк: Вид-во: Прегер, 1961.- 242 с.
https://vtoraya-literatura.com/pdf/rostou_stadii_ekonomicheskogo_rosta_1961.pdf.
27. Сіденко В. Структурні трансформації у світовій економіці: виклики для України : аналіт. доп. - Київ : Заповіт, 2017. 182 с.
28. Семеног А. Ю. Ефективність фінансового сектора України у контексті економічного зростання // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія. Економічні науки. – 2011. – №1(45). – С. 49–54.
29. Семикіна М.В., Іщенко Н.А., Родіонова М.О. Мотивація ефективної зайнятості: проблеми, тенденції, вибір стратегії: монографія. Кіровоград: КОД, 2009. - 200 с.
30. Статистичний щорічник України : 2020. Державна служба статистики України. Київ. 2021.: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/11/pdf.
31. Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія /під ред. Геєця В.М. – К.: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. - 2011. 696 с.
32. Судаков М., Лісогор Л. Ринок праці України 2022–2023: стан, тенденції та перспективи. – Інформаційно-аналітичний звіт: https://solidarityfund.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/ebrd_ukraine.
33. Тоффлер Е. Третя Хвиля / пер. з англ. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. — 480 с.
34. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002.

35. Хомич Л.В., Хрущ Н.А. Аналітична оцінка впливу війни на економічну активність і структурні зміни в економіці України. Економіка і суспільство. - 2024. Вип. 60 - <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/View/36>.
36. Шабанов Р. В. Доктрина зайнятості як складова соціального захисту населення від безробіття. Дис. д-ра юрид. наук, Харків, 2015 - https://scc.knu.ua/upload/iblock/b3a/dis_Shabanov%20R.I..pdf.
37. Шинкарук Л. В., Бевз І. А. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток. Київ : ІЕПр НАНУ, 2015.
38. Шишкін В.С. Зміни рівня та структури доходів домогосподарств України під впливом повномасштабної війни // Економіка та суспільство. – 2024. - № 63, <https://www.researchgate.net/publication/381785415>.
39. Шовкун І.А. Структурні зрушення: вплив на продуктивність і зростання економіки України // Економіка і прогнозування. 2021, № 3- 4. С. 1-26.
40. Шуванов А.Р. Структурні зміни національної економіки України: загрози та можливості / Теорія та практика державного управління 2 (75) / 2022. С.70- 87.
41. Українське суспільство в умовах війни 2022: монографія / С. Дембиський, О. Злобіна. К.: - Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
42. Befort S. Revisiting the black hole of workplace regulation: a comparative perspective of contingent work // Berkley Journal of Employment and Labor Law. – 2003. – Vol. 24. – Issue 24(1). – P. 163.
43. CIA World Factbook: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pm.html>.
44. Fourastié, J. (1954). Die große Hoffnung des 20. Jahrhunderts. [The Great Hope of the 20th Century]. Köln-Deutz [in German].
45. Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions in a Time of Automation / McKinsey Global Institute. December 2017. - 148 p.
46. Machines will do more tasks than humans by 2025 but Robot Revolution will still create 58 million net new jobs in next five years / World Economic Forum. 17

September 2018. URL: <http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2018/press-releases/>.

47. OECD. New Forms of Work in the Digital Economy. (2016) Ministerial Meeting on the Digital Economy. Technical Report. OECD Digital Economy Papers, 260 p.

48. Ripley M., Hartrich S. Measuring productive employment: a 'how to' note. The Lab. International Labour Organization. 2017. 30 p.

49. Schilirò D. Structural Change and Models of Structural Analysis: Theories, Principles and Methods. (2012). Journal of Advanced Research in Law and Economics Vol. III(2): 31-48.

50. Shovkun I. Structural change and economic growth in Ukraine/ Theoretical and scientific journal. 2022. - №2, p.58-68.

51. Syrquin M. Patterns of structural change, Handbook of Development Economics (1988), vol 1. pp 203-273.

52. Smits K. Favaro E. Ukraine Growth Study Final Document: Faster, Lasting and Kinder (English). Washington, D.C.: World Bank Group. - <http://documents.worldbank.org>.

53. Top 10 Emerging Technologies of 2016 (by World Economic Forum's Meta-Council on Emerging Technologies). – World Economic Forum, June 2016, www.weforum.org.

54. Unctad Handbook of statistics. – Geneva, 2002. – 414 c.

55. Understanding deficits of productive employment and setting targets: a methodological guide. ILO. Employment Sector. 2012. Geneva. Switzerland/ https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/documents/publication/wcms_177149.pdf.

56. World Bank (2020). Ukraine economic Outlook. Available at: <https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/overview#3>.